ADATOK AZ INDIAI URBANIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

WILHELM ZOLTÁN

1. BEVEZETÉS

Az indiai urbanizációs folyamatok, és ezek definiált fázisai, nem korlátozódnak az utolsó kétszáz évre. Az első időszak, melyet érdemes említenünk – bár ennek kevés köze van a modern folyamatokhoz – az Indus Civilizáció, a mezopotámiai és a Nílus-völgyi centrumokkal együtt az emberiség történelmének korai városodási és városiasodási szakaszát jelentette. Az i.e. 2300-as évektől kezdve kimutatható a Harappa Kultúraként[1] is említett városfejlődési terület megléte, mely mintegy 600 éves virágzást követően, nagyjából az i.e. 1700-as évekre fulladt ki, máig vitatott okok miatt.

Az ezután következő ezer év során nem találunk a szubkontinens területén jól körülhatárolható urbanizációs gócokat és tendenciákat. Azonban az i.e. 600-as évektől az India É-i részén uralkodó árja és a D-i területein domináns dravida kulturális áramlatok, melyek idővel egymással közeli viszonyba kerültek, máig ható urbanizációs folyamatokat indukáltak. Ezek természetesen városnövekedési és -hanyatlási korszakokat jelentettek. Ekképpen a városok növekedtek mind számukban, mind méretükben a Maurya (Maurja)[2] és a Mauryákat közvetlenül követő időszakban (i.e. 300 – i.sz. 600), É-on és D-en is. Azután a városok komoly hanyatlásnak indultak a Gupta korszak utáni India északi területein, nagyjából 600 és 1000 között. Ugyanakkor D-en éppen egy növekedési periódus következett 800-tól 1200-ig. É-on a – főleg a mai Afganisztán vidékéről betörő – muszlim hódítók érkezésével (az 1200-as évektől) egyes területeken növekedés indult meg, majd a mogul uralom idején ez még fokozódott is, hiszen jó néhány, ekkor alapított város a mai napig az ország településrendszerének jelentősebb elemei közé tartozik.

A britek akkor érkeztek Indiába, amikor az talán a világ leginkább urbanizált részét képezte (DE VRIES, J. 1984). Az európai uralom kezdete visszaesést hozott az indiai városiasodás folyamatában, majd az elveszett energiák később újjáéledtek és koloniális alapítású városok sora indult el a fejlődés útján. Mindemellett a már meglévő városok egy része is átalakult a hódítók hatására. A függetlenség elnyerését követően soha nem látott mértékű urbanizáció vette kezdetét.

---

[1] Az Indus Civilizáció fejlett, virágzó periódusát fő lelőhelyéről Harappa Kultúrának nevezik.

[2] Az indiai neveket, kifejezéseket az angol nyelvű szakirodalomban meggyökeresedett formájukban használjuk, első előfordulásukkor, ahol szükséges, zárójelben megadjuk a magyar kiejtésnek megfelelő alakjukat is, kivételt képeznek a hazai köznyelvben – akár helytelenül is, pl. Himalája – már széles körben elterjedt nevek.

A korai indiai urbanizáció a tér- és időbeli diszkontinuitás története. A legkorábbi városkeletkezés és -növekedés az Indus Civilizáció sajátja volt, mely a mai Indiának csak az ÉNy-i terrénumaira korlátozódott, vagyis Punjab (Pandzsáb), Rajasthan (Rádzsaszthán) és Uttar Pradesh (Uttar Pradés) államok egyes tájaira *(1. ábra)*. A mai országterület fennmaradó része kimaradt ebből a folyamatból. Később a Gangesz középső alföldjén és a félsziget D-i felén indultak városok növekedésnek, mialatt India a két terület között rurális maradt, ma ismert város nélkül. A korai történelmi idők során Elő-India jelentős részét elkerülték az urbanizációs folyamatok. A városiasodás ilyetén tér- és időbeli megszakítottsága a modern urbanizációs folyamatokra is hatással volt.

A kiváltó okok időről időre, koronként és korszakonként változtak. A legkorábbi időkben az urbanizációt az adott kultúra kialakulásának és felemelkedésének a szinonimájaként értelmezhetjük, vagyis kulturális folyamatot ismerhetünk fel benne. Ezt követően a brit hódításig az urbanizáció története szorosan összefügg a királyságok tündöklésével és bukásával, dinasztiák és birodalmak kialakulásával, egyszóval politikai alapokon szerveződött. Majd az iparosodás és a gazdasági fejlődés állt katalizátorként mögötte. Imígyen vált főként a gazdaság indukálta folyamattá.

1. ábra: Az Indus Civilizációhoz tartozó terület és annak néhány települése Indiában, Mohenjodaro (Móhendzsódáró) alaprajzával

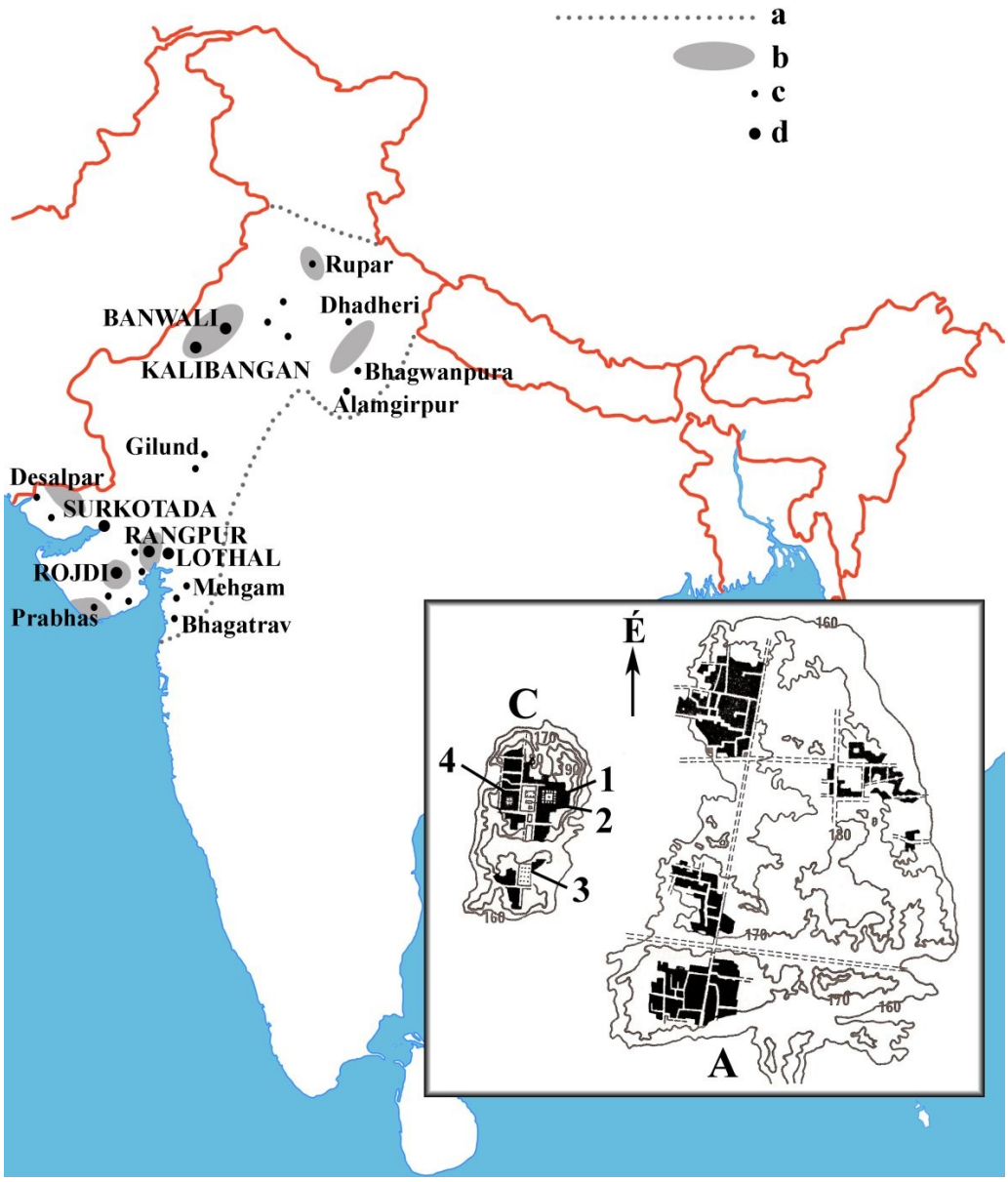

Forrás: ALLCHIN, B. – ALLCHIN, R. 1968 és PUSKÁS I. 2000 alapján szerk.: WILHELM Z.
Jelmagyarázat: A= Alsóváros; C= Citadella; 1= Sztúpa; 2= Kollégium; 3= Tanácsterem; 4= Nagy Fürdő; a= az Indus Civilizációhoz tartozó települések elterjedésének körülbelüli határa Indiában; b= falvak csoportja; c= falu; d= város

Dél-Ázsiában jó néhány ősi várost találunk meg a mai napig – romokban. Olyan, egykor jelentős településeket, ma turistalátványosságokat kereshetünk fel, mint Mohenjodaro (Móhendzsódáró), Harappa (Harappá), Nalanda (Nálandá), Taxashila vagy Vijayanagar (Vidzsajanagar). Más történelmi városok, pl. Pataliputra (Pátaliputra), Madurai (Maduráj), Kancheepuram (Káncsipuram), Varanasi (Váránaszí), Delhi a mai napig betöltik funkcióikat. Ugyanakkor ezeket az ősi településeket a történelem során, különböző okok miatt, időnként részben vagy egészben lerombolták. Mindemellett a régi városszerkezet egyes elemei továbbéltek. A D-i városok XII-XIII. századi „templomvárosai" (város a városban), a mogul időszak XVI-XVII. századi műemlékei a mai napig hatással vannak a településmorfológiára. Egyúttal Varanasiban, amely India és a Világ egyik legrégebbi, ma is élő városa, nem találunk 300 évnél idősebb épületet. A mai urbánus India bővelkedik olyan városokban, amelyek különböző szocio-kulturális folyamatok manifesztumai: Nasik (Nászik), Jaipur (Dzsajpur), Moradabad (Moradábád), Kanpur vagy Simla hozható példaként. A későbbi alapítású iparvárosok (pl. Bokaro, Bhilai, Rourkela) tovább színesítik a Hindusztáni-félsziget amúgy sem szürke városfejlődési képét.

Csaknem lehetetlen leírni az indiai városfejlődés szakaszait egyszerűsítő korszakolás nélkül. A fentebb említett, olykor az európai időfelfogás számára nehezen feldolgozható-értelmezhető periódusokat az alábbiakban foglaljuk össze, melyet többnyire az indiai geográfusok is elfogadnak:

1. Prehisztorikus periódus, i.e. 2400 – i.e. 600;

- *1.a.* Az Indus Civilizáció virágkora, i.e. 2400 – i.e. 1900;
- *1.b.* Az Indus Civilizáció hanyatlása, i.e. 1900 – i.e. 1700;
- *1.c.* A civilizációs fúzió időszaka, i.e. 1700 – i.e. 600;

2. Korai történelmi időszak, i.e. 600 – i.sz. 600;

- *2.a.* Átmeneti időszak, 500-600;

3. Az indiai középkor szakasza, 600 – 1800 (a mogul korral együtt 1526-1800);

4. A brit éra, 1800 – 1947;

5. A függetlenség kivívása utáni időszak, 1947 után.

Jelen sorok íróját érte már kritika ezen korszakolás használata miatt, főleg történészkörökből, javarészt a beosztás mechanikus volta miatt (pl. az Európában használatos „középkor" megnevezés alkalmazása). A már emlegetett időbeli és térbeli urbanizációs diszkontinuitás azonban nem teszi lehetővé pallérozottabb vizsgálati korszakolás közlését. Ugyanakkor minden történelmi elemzéstől elvárható korszakok leírása, annak ellenére, hogy India az urbanizációs folyamatok esetében is nagyfokú diverzitást mutat.

2. Prehisztorikus periódus (i.e. 2400 – i.e. 600)

Elő-India urbanizáció-története csaknem 4500 éve kezdődött az Indus völgyében. Ezt megelőzően széleskörű régészeti bizonyítékok tanúskodnak paleolit, illetve neolit települések meglétéről Észak-, Közép- és Dél-Indiában, az afganisztáni határvidéken és Beludzsisztánban. Ezek mindegyikében a mezőgazdasági művelés, a domesztikáció gyakorlata hasonló volt. Ugyanúgy, mint a korongozó fazekasság és a festéssel díszített árukészítés is. Az eszközök és az azokkal előállított javak az akkor élt falusi népesség határozott fejlődését mutatják. Ennek velejárójaként, vagy inkább alapjaként, a jól ismert anyaghasználati láncolat – kő, réz, bronz – itt is nyomon követhető a leletekből. A kulturális és technológiai haladás nyomán a nagyobb falvakban városi funkciók fejlődtek ki és így a társadalom a korai urbanizáció érájába lépett.

Az ősi városokról csak a régészeti feltárások alapján alkothatunk képet, de ezek segítségével ismerjük azok térbeli struktúráit, építőanyagait, lakosságuk életének bizonyos mozzanatait. Az Indus Kultúra írását a mai napig nem sikerült megfejteni, így részletekbe menően nincsenek ismereteink a városiasodás ezen szakaszáról. A megmaradt emberi csontvázak alapján viszont tisztában vagyunk a civilizációt alkotó emberek rassz-hovatartozásával.

Komoly vitát váltott ki tudományos körökben a civilizáció eredetének kérdése. A területet legkorábban kutató nyugati tudósok véleménye az volt, hogy az Indus völgyébe Mezopotámiából érkeztek az alapítók (kulturális diffúzió). Emellett szól a városi átalakulás viszonylag gyors megjelenése, illetve az ásatásokra alapozott, hosszabb kulturális fejlődést bizonyító vertikális rétegek hiánya. A mezopotámiai és az Indus Civilizáció főbb jegyei hasonlóak: a fazekastermékek gyártási metódusa, az írás módja, a városok folyópartra települése, a mezőgazdasági művelés gyakorlata stb. Ezenkívül a két centrum közelsége, illetve az a tény, hogy a mezopotámiai városok nagyjából ezer évvel megelőzték az Indus-völgyieket. A két terület kapcsolatairól a kölcsönösen fellelt fizetőeszközök tanúskodnak.

Ugyanakkor, ha közelebbről vizsgáljuk a kérdést – a folyamatos kereskedelmi kapcsolatokra utaló bizonyítékokat kivéve –, a látszólagos tények tarthatatlannak bizonyulnak. Az Indus Civilizáció mezőgazdasága tisztán a csapadékra támaszkodott, vagyis a síkság természetes elöntésén alapult. Nem voltak öntözőművek (Puskás I. 2000, Allchin, B. – Allchin, R. 1968). A fazekastermékek és más iparcikkek motívumai, formavilláguk, művészi kidolgozottságuk félreérthetetlenül endemikus eredetre utalnak. A máig megfejtetlen írásrendszer nyilvánvalóan különbözik mezopotámiai párjától. A Harappa Civilizáció városainak szerkezete eltér a mezopotámiaiakétól, feltűnő a városokat körülölelő falak hiánya. A pénzek és mértékegységek újak. Biztosnak tűnik tehát az önálló fejlődési út, mindamellett, hogy eszmék, technológiai megoldások, áruk mozoghattak a két civilizációs góc között.

Mohenjodaro és Harappa mutatja számunkra a Harappa Kultúra csúcsát. Ezek a mai Pakisztán területén vannak. Találunk azonban olyan városokat is, egy részüket Indiában, amelyek nem érték el az említett két település fejlettségi szintjét. Ezek kisebbek, feltehetően regionális központok voltak. Lothal (Lóthal), a Cambay-öböl (Kambé-öböl) partján, a kor harmadik legjelentősebb települése. Más, a mai India területén kiásott városok léteztek Kalibangannál (Kálibangan) és Banwalinál (Banváli) (Rajasthan és Haryana [Harijáná] államok), Surkotada (Szurkótada) a Kachchh (Kacs) vidékén, Rangpur és Rojdi (Ródzsdi) a Kathiawar-félszigeten (Kathiávár-fsz.). Több mint száz kisebb, az Indus Civilizációhoz tartozó település romjai is fellelhetők még az országban *(1. ábra)*.

A városok természetesen hasonló morfológiával rendelkeztek. A két legjelentősebb, hajózható folyó partján települt – Mohenjodaro az Indus, Harappa a Ravi (Rávi) mellett. A nagyobb, tervezett települések két jól elkülönülő részből álltak: a magasabb részekre épült citadellából és a lakosság nagyobb részét tömörítő alsó- vagy polgárvárosból (PUSKÁS I. 2000, ALLCHIN, B. – ALLCHIN, R. 1968). A citadella mindig a település Ny-i részét foglalta el. (Az ilyetén tájolás jelentőségét még nem sikerült megfejteni.) Benne az igazgatás és a közösségi élet nagyobb épületei helyezkedtek el, fallal körülvéve, ezért ez az egység elkülönült a város többi részétől. A terjedelmes, palotaszerű épületek a nemesek és a vezető papság lakhelyéül is szolgálhattak. Itt kapott helyet a nagy fürdő és a magtárak. Ezek jól szellőző, vízi és szárazföldi úton is megközelíthető, nagyszerű épületek voltak, melyek akár a város és a vidék munkamegosztását is szimbolizálhatják. A citadellák látták el a „városfő" szerepkört.

Az alsóváros É-D-i és Ny-K-i futású utcahálózattal felosztott – a tervezett városokra jellemző –, sakktábla alaprajzú volt. Az utak háromszintű hierarchiája figyelhető meg az ásatások alapján. A főutak 14, a legkeskenyebbek 3 m szélesek voltak. A városok fedett csatornahálózattal rendelkeztek, melyeken búvónyílások voltak az időszakos tisztítások elősegítésére. A házakból lefolyókon kikerülő szennyvizet a folyóba vezették, szikkasztókban történő részleges tisztítást követően. A városoknak felszíni csapadékvíz-elvezető rendszerük is volt. A lakosság vízellátását a kb. egy m átmérőjű, téglázott kutakból oldották meg. A polgárok egyszobás barakklakásoktól a többszobás házakig, eltérő minőségű otthonokban laktak. Az épületek egy része két-, illetve háromszintes volt. Ebből következően a településeken vagyonos polgárok és szegény kézművesek, munkások osztoztak. Az épületek kiváló minőségű, égetett, szabványméretű téglákból készültek. A magánházak fürdőszobával, illemhellyel[3] rendelkeztek.

Mohenjodaro, illetve Harappa városa kb. két km^2-es területen települt, lakosságuk száma – a feltárt lakásállomány alapján – 30 000-40 000 fő lehetett (ALLCHIN, B. – ALLCHIN, R. 1968, RAMACHANDRAN, R. 2001, TIRTHA, R. 2002). Ugyanakkor HERZOG, R. (1999) 35-40 000 lakosról beszél, de más alkotók 100 000-200 000 főre teszik a két központ lélekszámát (KŐSZEGFALVI GY. – TÓTH J. 1998). Mohenjodaro, az idősebb és nagyobb, legalább kilencszer épült újjá 600-800 év alatt.

[3] Ezek történetéről, működéséről kiváló bemutató látható a delhi Sulabh International Museum of Toilets területén.

Ezek az újjáépítések eleinte alkalmazkodtak a meglévő utcahálózathoz, városszerkezethez, majd a későbbi időkben már kevésbé; lazultak az „építési szabályok". Harappa fiatalabb, ahogyan azt a tájban való hirtelen megjelenése mutatja, talán második fővárosnak épült, hogy egy terjeszkedő birodalom szükségleteit kielégítse.

Lothal, tengeri kikötőként a Sabarmati (Szábarmati) egyik ága közelében helyezkedett el a Cambay-öbölben. Valószínűleg halászfaluként kezdte, majd az Indus Civilizáció hatására emelkedett talán a legfontosabb kereskedelmi kikötővé, melynek közvetítésével a Harappa Kultúra birodalma Mezopotámiával is kereskedett. A kereskedelem mellett fontos volt itt az ipari tevékenység is, melyről az előkerült leletek tanúskodnak, mint az elefántcsontból készült tárgyak, pamutáruk, fegyverek (pl. tőrök, lándzsahegyek stb.). A kikötőváros i.e. 2000 környékén jelentőségét vesztette, miután áradások sújtották és részben elpusztult. Azután i.e. 1900 táján egy újabb árhullám bevégezte a rombolást.

A két legjelentősebb várostól eltérően, Lothalt agyagtéglákból felhúzott fal vette körül, amely talán az áradások ellen szolgált. Ugyanakkor a település struktúrája hasonló volt a már megismerthez. Két fő településrészből állt, a Ny-i, palotaszerű épületekből és az alsóvárosból, benne az É-i piacközponttal, a Ny-i iparnegyeddel és az ÉNy-i lakóövezettel. K-en jókora dokkövezet helyezkedett el, hajóépítő és -javító üzemekkel. Ezt mesterséges csatorna kötötte össze a folyóval. Lothalon kívül a Harappa Civilizáció számos kikötővel rendelkezett, ilyen volt pl. Suktagendor (Szaktagendor), Sotka-koh (Szotkakoh), Bhagatrav (Bhágatra), Toda (Tódá) és Somnath (Szómnáth) mellett.

A kisebb városok közé tartozó rajasthani Kalibangannak is jellegzetes Harappa-városszerkezete volt *(1. ábra)*, gyengébb minőségű épületekkel és csatornahálózat nélkül. Ez a Civilizáció hanyatlásának és a városi funkciók hiányából fakadó alacsony hierarchia-szintnek a következménye. A városi hierarchia alján álló települések nem rendelkeztek citadellával. Az ilyetén variabilitás következtében – a bizonyos fokú uniformitás ellenére – az Indus Civilizáció városai eltérést mutattak formájukban, struktúrájukban, funkcióikban.

Annak dacára, hogy az Indus Civilizáció óriási kiterjedésű volt, a mai Beludzsisztántól Uttar Pradesh Ny-i részéig, városainak száma alacsony volt, a városi lakosság aránya pedig legfeljebb 5% lehetett.

A Harappa Kultúra kevés nagyvárost, jó néhány kisvárost és rengeteg kisebb települést tömörített. A közöttük létező kapcsolatrendszerről archeológiai bizonyítékok alapján alkothatunk képet. A rurális térségekben élők döntően mezőgazdasággal foglalkoztak, amellett alacsony volumenű ipari tevékenységet űzhettek: a mindennapi életet kiszolgáló fazekasságot, textilkészítést. A városok iparosaitól az áruk széles skálája származott. A városi gazdaságban az agrikultúra nem játszott jelentékeny szerepet, ugyanakkor lakosságának egy része diszkrecionális jövedelmében is élvezhette a vidéki mezőgazdaság hasznát. Egyszersmind az urbánus települések voltak a letéteményesei az egész

Civilizáció jólétének és biztonságának. Egyúttal az eltérő településtípusok ugyanazon kultúrkör részét képezték, közös nyelvvel, hiedelmekkel, vallással, szokásokkal. A településtípusok között nem jöttek létre eltérő érdekeikből származó konfliktusok, a kooperáció volt jellemző.

A legkorábbi városok felemelkedése során olyan közös hitvilág keletkezett, amely valamelyest uniformizálta a rurális és az urbánus társadalmat. Mindebben a kölcsönösen ismert és alkalmazott írásrendszer is segített. A birodalom uralkodója egyben főpap is volt, aki nem csak a törvényért és a rendért felelt, hanem az igazságszolgáltatásért is. Így a város és a vidék kapcsolatrendszere egyszerre volt kulturális, politikai és gazdasági.

A Harappa Kultúra városainak virágzása az i.e. 2400-tól i.e. 1900-ig tartó periódusra esett. Azután, kb. i.e. 1700-ig a városok hanyatlottak, méretük csökkent, általános állapotuk is romlott. A házak laksűrűsége nőtt, területük a jól tervezett utcahálózat rovására módosult, a csatornarendszer kiterjedése, minősége visszaesett, az épületek hasznosítási módja megváltozott. Ezt részben eredményezhette a népességnövekedés, a városokra nehezedő demográfiai nyomás. A két évszázados hanyatlás végül a városok elnéptelenedéséhez vezetett, melynek fő okai máig ismeretlenek.

A hanyatlást, majd az Indus Civilizáció eltűnését magyarázhatjuk természeti okokkal (WILHELM Z. 2003), illetve inváziós seregek érkezésével, rombolásukkal. A hanyatlást előidéző természetes változások közé sorolhatjuk az árvizeket, az aszályt, a járványokat. A Civilizáció főbb városainak mindegyike jelentős folyók partjára települt és ezért nyilván sebezhetőek voltak az árvizek által. Ugyanakkor nem pusztulhatott el az összes város egyidőben áradás miatt. Az Indus Civilizáció mezőgazdasági technológiája még annak virágzása alatt is kezdetleges volt. Az eke ismeretlen[4] (RAMACHANDRAN, R. 2001). A fémeket is – réz, majd bronz – felettébb takarékosan használták az eszközök készítésekor. Nagyon valószínű, hogy a városi életforma a természeti csapások szinergikus hatása következtében eltűnő vidéki terményfelesleg hatására roggyant meg. A városokra nehezedő népességnyomás fokozódása, amely romló egészségügyi körülményekkel párosult, pusztító járványokhoz vezethetett, így végül elnéptelenedést, a városi népesség vitalitásának elvesztését okozhatta.

Más – ma már jórészt elvetett – vélemények szerint a Harappa Civilizáció végét a korai árja bevándorlás okozta. A Rig-Véda számos, fallal körülvett város elfoglalásáról tudósít, melyeket az árják „pur"-oknak neveztek. Beludzsisztánból régészeti bizonyítékok tanúskodnak a települések ilyetén elmúlásáról, a Közép-Ázsia felől érkező hódítók nyomán. Az Indus Civilizáció városai, védelmi struktúrák híján, könnyen eshettek áldozatul betolakodóknak. Az árja bevándorlás i.e. 1800 körül kezdődhetett. Az érkezők, rurális népesség lévén, nem törekedtek városok létesítésére, vagy a régiek revitalizációjára.

[4] Ennek ellentmond PUSKÁS I. (2000): Lélek a körforgásban. Balassi Kiadó, Budapest, p. 59., mivel közlése szerint Kalibanganban előkerült egy ebből a korból származó, ekével szántott mezőrészlet.

Akár az ember, akár a természet, vagy mindkettő hatására következett be, de i.e. 1800-1700 körül az Indus Civilizáció elpusztult. Az a kifinomult várostervezési és -építési modell, amely a Harappa Kultúrát jellemezte, sajnos – legalábbis jó időre – eltűnt a szubkontinensről. Ezt követően a civilizációs fúzió időszaka köszönt Észak-Indiára, hiszen az érkező árják kultúrája – eltérő súllyal ugyan – egybeolvadt az itt talált népekével.

3. Korai történelmi időszak (i.e. 600 – i.sz. 600)

Az indiai urbanizáció történetének második korszaka i.e. 600 körül kezdődött. Ennek az időszaknak az építőmesterei É-on az árják, D-en a dravidák voltak. Ezt a két, eleinte párhuzamos, egymástól független városfejlődési irányzatot később az árják nagyfokú, D felé történő migrációja, illetve a brahminok, dzsainista és buddhista szerzetesek missziói kötötték össze i.e. 300 környékétől. Ezek a vándorlások olyan mértékű szanszkritizációt eredményeztek a dravida D-en, hogy ettől kezdve a kortársak egy vegyes kultúra felemelkedésének lehettek tanúi. E folyamat hozadékaként, a későbbiek során az É-i és a D-i városok viszonylag szoros kapcsolatban álltak a kulturális és gazdasági kapcsolatrendszer következtében.

Az urbanizáció ezen második periódusa már fontosabb az előzőnél, mivel Dél-Ázsia mai képére jelentős hatással volt. A ma létező legidősebb városok, Varanasi és Patna (Patná, akkori nevén Pataliputra) É-on, Madurai és Kancheepuram D-en, az i.e. 500-as évekből származnak, szimbolizálva India régre visszanyúló urbanizációs örökségét. Ez az időszak közel ezeréves történetet ölel fel, melyet további három korszakra oszthatunk É-on: posztvédikus, Maurya és poszt-Maurya. Ezek az elnevezések az urbanizációs folyamat kezdetét, csúcsát és hanyatlását is jelzik. Dél-Indiában az urbanizációs folyamat megindulása a pre-Sangam (Szangam[5]) fázishoz kötődik, majd a Sangam periódusban csúcsosodik ki, a tamil klasszikus irodalom kialakulásával egyidejűleg.

A prehisztorikus periódus urbanizáció-történetének rekonstrukciójával szemben, a korai történelmi időszak városiasodási folyamatának kutatásához jelentős mennyiségű írott forrás is rendelkezésre áll. A Rig-Véda ezek közül a legkorábbi, amely az árja kultúra preurbánus fázisához kapcsolható. Ezt nagyszámú védikus szöveg követi, mint pl. a Dharmashastrák (Dharmasásztra), vagy a Dharmaszútrák, melyek az i.e. 600-tól i.e. 300-ig terjedő stádiumban keletkeztek, bennük a városokra vonatkozó információkkal. Panini (Pánini) kiváló nyelvtankönyve is ehhez az időszakhoz kötődik, csakúgy, mint a páli nyelvű, brahmi írással (és annak variánsaival) készült, különböző buddhista és dzsainista vallásos szövegek. Kautilya (Kautilja) Arthashastrája (Arthasásztra) jó néhány hasznos információt közvetít a Maurya periódus városairól. A hindu óriáseposzok – Valmiki Ramayanája

[5] Az ótamil irodalomnak a dzsainistáktól származó neve. Tamilul: sándrór porul.

(Rámájana) és Vyasamuni (Vjászamuni) Mahabharatája (Mahábhárata) – a poszt-Maurya időszakban láttak napvilágot, de az abban leírtak sokkal korábbi eseményeket rögzítenek. A Vatsayana (Vátszájana) írta Kámaszútra, a Patanjali (Patandzsali) alkotta Mahabhashya (Mahábháshja), a Manusmriti (Manuszmriti) és a Puránák, mind kifogyhatatlan információbázisát jelentik a poszt-Maurya fázis urbanizációtörténetének. Azonban az igazsághoz hozzá tartozik, hogy ezek a művészeti, nyelvtani, jogi alkotások hajlamosak felnagyítani és misztifikálni a korábbi időszakok történéseit és inkább a fikció irányába hajlanak, mintsem a tényszerűség felé. Ugyanakkor ezen időszak régészeti bizonyítékai korántsem olyan számosak, mint az irodalmiak, sőt, összehasonlítva a Harappa Civilizáció archeológiai információival, azoktól mennyiségüket tekintve jelentősen elmaradnak. Ennek oka leginkább a korai árja civilizáció városépítő-technológiájában keresendő, hiszen az építkezésekhez főként fát és más rövid életű anyagot használtak.

Az idevonatkozó dél-indiai írott források tamil nyelvűek. A tamil irodalom Sangam periódusa – kb. i.e. 500-tól i.sz. 200-ig – olyan műveket adott a nagyvilágnak, mint a Tolkappiam (Tolháppijam), amely egy nyelvtani munka, illetve a Silappadikaram (Silapaddiháram), Paththup-Paattu (Pattupáttu) és a Manimekhali eposzai. Több más alkotás is született ugyanekkor, melyek közül még a Tirukkural filozófiai alapvetése emelendő ki. Ezek a munkák a korai tamil királyságok és városok felemelkedéséről tudósítanak, az akkori társadalom és kultúra képének megfestésén túl. A déli irodalom nem mentes a buddhizmus és a dzsainizmus közvetett és közvetlen hatásától, mindemellett Észak-India brahmanista vallásának effektusai is megjelennek.

A Rig-Véda rurális eredetű földművelő és állattartó népként írja le az árjákat, akik egy ellenséges kultúra büszke lerombolói. A „vidékpárti", elfogult Rig-Véda később kedvező visszhangra talált az olyan brahmin szövegekben, mint a Dharmasastrák és Dharmaszútrák. Az árják több hullámban érkeztek a szubkontinensre i.e. 2000 és i.e. 1500 között, eleinte az Indus és mellékfolyóinak völgyeiben telepedtek meg, majd a posztrigvédikus periódusban kiterjesztették fennhatóságukat a Felső-Gangesz- és a Felső-Yamuna-völgyre (Jamuná) is. Észak-India árja elfoglalásának preurbán időszaka jól dokumentálható a régészek által festett szürke kerámia kultúrájának nevezett leletekkel. Ez a korongozó fazekasság különbözik a késő Harappa Kultúra hasonló okker és vörös színű termékeitől. A védikus kor preurbánus árjái használták az ekét és az olyan fémeket, mint a réz, a bronz és a vas.

Több mint ezer éven keresztül a preurbánus árják négyszögletes, bekerített falvakban laktak, melyeket a település közepén találkozó két főút négy fő részre osztott. A négy égtáj irányában négy kapu nyílott. A falu körüli terület közösségi tulajdonban volt, legeltettek rajta, illetve művelték. A társadalom lényegében egalitáriánus volt, nem léteztek a különböző csoportokat diszkrimináló szabályok.

A posztvédikus periódus eseményeként (i.e. 800-600) az árja magterület a Felső-Gangesz- és a Felső-Yamuna medencéjébe helyeződött át, melyek a két meghatározó törzs, a kuruk – főként a mai Delhi környékén – és a panchalák (pancsálák) – zömmel a mai Bareilly (Baréli) vidékén a Felső-

Gangesz-Ghaghara közén – szállásterületét képezték. Rajtuk kívül jó néhány árja törzs vívott ismétlődő háborúkat egymással és a nem árja csoportokkal is. A területi viszályok királyságok felemelkedéséhez vezettek, melyek fővárosokat építettek, „kormányzati negyedekkel", uralkodó osztállyal, hadsereggel, papsággal. Ezen szakasz legkorábbi városai Hastinapura (Hasztinápura), Sravasthi (Srávaszti), Kapilavastu (Kapilavasztu), Ujjain (Uddzsain), Mahishamati (Mahísamati), Champa (Csampa), Rajgir (Rádzsgir), Ayodhya (Ajódhjá), Varanasi és Kausambi (Kausámbí) *(2. ábra)*.

2. ábra: Ősi árja és tamil városok i.e. 600-300 között

Forrás: RAMACHANDRAN, R. 2001 és KLOSTERMAIER, K. K. 2001 alapján szerk.: WILHELM Z.

Az Aitareya (Aitaréja) és a Taitareya (Taitaréja) Upanishadok szerint az árják országa (Arya Varta) nyolc törzsi területre (janapadára [dzsanápada]) oszlott.[6] Később, a hódításokkal párhuzamosan, a területi expanzió velejárójaként a janapadák mind számukat, mind területüket tekintve növekedtek és idővel már 16, ún. mahajanapadáról tudósítanak a források. Az Arya Varta terjeszkedése és megszilárdulása folyamatos volt. Az egyre nagyobb területek felett diszponáló uralkodók már birtokot adományozhattak, adót szedhettek, miközben a korai védikus kor közösségi szelleme köddé vált. A királyt brahminok szolgálták, de az írás tudományának meglétére még nincsenek bizonyítékaink. India első írásos emlékei az Ashoka (Asóka) törvények, melyeket sikerült is megfejteni. Ezek brahmi, vagy kharosthi (kharósthí) írásjegyekkel lejegyzett prakrit nyelvű szövegek. Panini munkája, az Astadhyayi (Astádhjájí) i.e. 500 körül készült, ezért valószínűsíthető, hogy már korábban is vetettek betűt.

A posztvédikus időszakban kevés város létezett, egymásról jelentős távolságra, vagyis az árják lakta, viszonylag nagy területen nagyon alacsony volt a várossűrűség. Mindemellett látnunk kell, hogy a városok kulcsszerepet játszottak az egalitárius árja társadalom átalakulásában, a társadalmi hierarchia létrejöttében. Kifejezett volt az uralkodó és a kshatriyák (ksatrija) hatalomba kerülése, térnyerése. Ez leginkább a kshatriyák brahminok fölé kerekedésében mutatkozott meg. A korai védikus időkben a brahminoknak, akik a tömegek feletti befolyásukat hatalmuk misztikus-vallási eredetének köszönhették, kiemelkedő szerepük volt. A városok felemelkedésével a kshatriyák szekuláris hatalma erősödött meg. Ez a társadalmi küzdelem eredményezte azt a kshatriya vallási mozgalmat, amely a buddhizmus és a dzsainizmus létrejöttében csúcsosodott ki (RAMACHANDRAN, R. 2001). Ezek az új vallási irányzatok – a vallási szövegeik alapján – kifejezetten városcentrikusak voltak, nemcsak elfogadták az urbánus életformát, hanem egyenesen dicsőítették azt (ALBANESE, M. 1999). Ezzel ellentétben a késő védikus irodalom elutasító a városokkal és lakóikkal szemben, mi több, a városi kereskedelem kulcsfiguráinak, a vaishyáknak (vaisja) alacsonyabb státuszt szán. Így a városok felemelkedésével a brahminok spirituális hatalmával szembekerült a kshatriyák katonai és a vaishyák gazdasági ereje. Ebben a harcban a brahminok maradtak alul, olyannyira, hogy az általuk képviselt vallás kis híján feledésbe merült. Hogy ez nem következett be, annak oka részben a történelmi körülményekben keresendő, mivel a brahminok elfogadták a kshatriyák fensőbbségét minden szekuláris kérdésben, sőt utóbbiak a nagy eposzokban, mint Isten inkarnációi jelennek meg.

A posztvédikus időszak városainak felemelkedése természetesen gazdasági folyamat is volt. Az árják lényegében vaskori emberek voltak, míg a Harappa Civilizáció nem használta e fémet. A vaseszközök az árja periódus fontos komponensei voltak. Fejszék, fűrészek, mezőgazdasági szerszámok készítésére használták. A vas az urbanizáció színpadának különböző fontos díszleteit alkotta. Segítette a Gangesz alföldjén burjánzó erdők kitermelését és a földek feltörését, jórészt a Himalája előhegységei – részben a mai Nepál – felől D-i irányban, a folyóvölgyek mentén. Ugyanakkor a vas

[6] Upanisadok. Fordította: TENIGL-TAKÁCS L. (1998). Ursus Kiadó, Budapest, p. 293., p. 345.

használata megkönnyítette a települések területének növelését. Emellett a vaseke és az igavonó állatok – mindenekelőtt az ökör – használata következtében fokozódó élelmiszertermelés szintén hozzájárult a városiasodáshoz. A vas fontos volt a lóvontatású harci szekerek és az ökrök húzta áruszállító kocsik készítéséhez is, melyek a társadalom fokozódó mobilitásához, a kereskedelem – mint az urbanizáció alapfeltétele – erősödéséhez és a társadalmi érintkezés élénküléséhez vezettek.

Meg kell jegyezzük, hogy az árják több, mint ezer évet töltöttek Dél-Ázsiában, mielőtt városépítésbe kezdtek volna. Természetesen kölcsönhatásban álltak az ott talált népekkel, akiket a védikus irodalom pani[7], dasa[8] (dásza) vagy dasyu[9] (daszju) névvel illet. Nem szívesen, de támaszkodtak a kereskedelmi és hadviselésbeli jártasságukra. Ezen kívül a nem árják fölényben voltak a kézművesség és az építészet területén is. Mindemellett az árják előtti népek honosították meg az átültetéses rizstermesztést, mellyel nőtt a produktivitás. Ezáltal (is) a városi fejlődéshez való hozzájárulásuk tagadhatatlan. Továbbá megemlítendő, hogy abban az időben az őslakosok alkotta komponens nagyobb volt a népességben. A szanszkritizáció hatására az árja és a preárja kultúra összeolvadt és így egy gazdagabb variáns jött létre.

Ezen időszak lakóházai, a falvakban és városokban egyaránt, döngölt vályogfalak, fa és zsúpfedél felhasználásával készültek. Az égetett tégla szintén használatban volt, de jóval szerényebb mértékben, mint ahogyan erről Kurukshetra (Kuruksétra) és Hastinapura (Hasztinápura) korai városainak régészeti leletei tudósítanak.

3. 1. A Maurya időszak

Ez a periódus bővelkedik írásos emlékekben. Ezek közül kiemelkedik Kautilya Arthasastrája, a buddhista szövegek, illetve az útleírások: Faxian (Fa-hszien) zarándoklatából és Megaszthenész utazásából született művek. Ezek alapján meglehetősen pontos képet alkothatunk az időszak urbanizációs folyamatairól és a városi életről. A források egy része nyilvánvalóan túloz, amikor a városok bevehetetlen falairól, mély várárkaikról, széles utcáikról, hatalmas kapuikról, égbeszökő palotáikról, nyüzsgő piacaikról, parkjaikról, tavaikról áradozik. Az ásatások során előkerült bizonyítékok inkább árnyalják az irodalmi alkotások által kiszínezett képet. Ebben az időszakban érkezett a görög kultúra néhány eleme a szubkontinensre – nem éppen békés csomagolásban – Nagy Sándor révén (i.e. 326).

[7] Ellenséges nép, kereskedők és marhatolvajok.
[8] démon
[9] Sötét bőrű ellenség.

A posztvédikus időszaktól a Maurya periódusig az indiai kulturális magterület tovább mozdult K-i irányban. Erre a korszakra az Alsó-Gangesz-sík teljesen benépesült és a magterület a mai Delhi környékéről, Kuru és Panchala országokból a mai Bihar (Bihár) Magadh régiójába vándorolt. A kisebb janapadák utat adtak a mahajanapadáknak i.e. 600 körül és ennek hozadékaként a Magadha Birodalom is felemelkedhetett i.e. 300 táján. A janapadák, mint politikai-közigazgatási egységek beváltak és számuk a posztvédikus időszaktól i.sz. 500-ra nyolcról 230-ra nőtt. Ezeket helyi uralkodók irányították a központi szerepkört betöltő fővárosukból. A janapadák és a királyságok szaporodásával az urbanizáció megélénkült. A városok növekedtek számukban, méretükben, belső struktúrájuk gazdagodott, funkcióik sokrétűbbé váltak. A város és környéke kapcsolatrendszere szintén jelentősen átalakult.

A Maurya időszak urbanizációjának komplex folyamatából következően különböző várostípusok jelentek meg. A buddhista szövegek tipizálják is ezeket, a legfontosabbak: Rajadhaniya Nagara (Rádzsadhánija Nágara), Sthaniya Nagara (Sztánija Nágara), Kharvata, Kheta, Putabhedana, Nigama, Pattana és Dronamukha. Az első négy, igazgatási szerepkörrel rendelkező várost jelent, négy különböző hierarchiaszinten. Rajadhaniya volt a főváros és egyben a legnagyobb település. A Sthaniya – Kautilya szerint – a janapadák székhelye volt, melyek ekkorra a birodalmakon belül tartományi szerepkört töltöttek be. A Kharvata nagyjából 200 falu adminisztratív központja volt (a Sthaniya Nagara négyszer ennyié). A Kheta kisváros volt, hasonló a Kharvatához, de a birodalmon belül ellenséges területen helyezkedett el, ezért az uralkodó általában negligálta. A Putabhedana, Nigama, Pattana és Dronamukha kereskedővárosok voltak. Ezek közül az elsőt nagyvárosként jegyezték, mely nagykereskedelemre szakosodott. A Nigama átlagos piacközpontot jelentett (maga a szó kereskedőszövetséget jelent). A Pattana tengerparti kikötővárosként kereskedett, míg a Dronamukha folyótorkolatokhoz kötődött.

Ezek mellett megemlítik még a Khadavarát, mely garnizonvárosként funkcionált, hasonlóan a Nivesához. Természetesen mindkettő állandó település volt. Ezeken kívül léteztek iskolavárosok (a legismertebb Taxashila és Nalanda), vallási központok, illetve olyanok, ahol az orvoslás, a kézműipar, vagy a művészetek jelentettek funkcionális többletet (RAMACHANDRAN, R. 2001).

A városok belső szerkezete a korai árja falvakéra hasonlított. Mindegyik fallal övezett, négyszögletes, illetve négyzet alaprajzú, négy kapuval a főégtájak felé. Esetenként a városon belül koncentrikus falak és árkok vették körül az uralkodói rezidenciát. Ezen kívül a városközpontban helyezkedett el a tanácskozásra szolgáló csarnok, az uralkodói kincstár, a művészi előadásokra, sportesményekre szolgáló létesítmények, az üzleti negyedek, de akár a köznép lakásai is. A nagyobb városokban szálláshelyek várták az utazókat.

Kautilya az Arthasastrában részleteket közöl a fővárosok belső struktúrájáról. Eszerint háromhárom királyi főút húzódott É-D és Ny-K irányban, 16 speciális funkciójú szektorra osztva a várost. Ezek többek között: az uralkodó, a miniszterek, a papok palotái, a virág- és illatszerkereskedők

lakásai; a harcosok rezidenciái; raktárak és műhelyek; istállók az elefántoknak, lovaknak, tevéknek; levéltárak, irodák; a munkáskolónia; a királyi fegyverüzemek és -raktárak; a kereskedők lakásai; vigalmi negyed (kurtizánok, táncosnők lak- és munkahelye); a gyapjú-, bőr- és más nyersanyagok feldolgozóinak lakóhelye; a királyi kincstár és pénzverde; a templomok és a brahminok rezidenciái; a fémművesek és ékszerészek házai stb. A város szerkezetét a foglalkozási alapon elkülönülő társadalmi csoportok alakították. A brahminok, kshatriyák és vaishyák a városok elkülönített részein éltek. A város legjobb, É-i, ÉK-i negyedeit foglalták el a brahminok és kshatriyák. A vaishyák a település D-i, míg a sudrák – a kézművesekkel együtt – a Ny-i részeket népesítették be. Ez utóbbi szolgált iparterületként is. A lakosság foglalkozások (kasztok) szerinti elkülönülése a mai napig él India településein, mely rendkívül sajátos helyzetet teremt a társadalmi-gazdasági életben, de erről később szólunk.

Az utcák – szélességük nyolc méter körül standardizálódott – rácshálót alkottak. A lakosoknak maguknak kellett gondoskodni a hulladék-elhelyezésről. A nagyobb házaknak volt udvaruk, közösségi használatban álló latrinával együtt. A biztonság kérdése állandóan foglalkoztatta a lakosságot, ezért folyamatosan ellenőrizték a város népét, különös tekintettel az idegenekre.

A már emlegetett Arthasastra adatokat szolgáltat a Maurya kor városi adminisztrációjára vonatkozóan is. A város a polgármester, vagy nagaraka felügyelete alatt állt, míg a falu a falufőnök (mukhya [mukhja]) vezetésével élte mindennapjait. A polgármester a samaharta (számaharta), vagy közigazgatási miniszter alárendeltjeként dolgozott. A nagaraka feladata volt a vízellátás, az útkarbantartás, a közterek kezelésének, a földalatti járatok karbantartásának felügyelete, biztosítása. Ugyanakkor ő felelt a városi védművek – falak, tornyok, árkok – állapotáért is. A várost négy kerületre osztották, ezek élén egy-egy sthanika (szthánika) állt. A kerületeket gopákra osztották, ezekhez 10-40 háztartás tartozott. A városba érkezőket, vagy az azt elhagyókat – a lakosok vendégei, utazók, sadhuk (száduk), kereskedők – szemmel tartották a besúgóhálózat tagjai. A városban éjszaka kijárási tilalom lépett életbe. Az urbánus térségekben rendőrség működött. Megaszthenész szerint a várost egy 30 fős bizottság igazgatta, mely hat, öttagú albizottságra oszlott. Ezek az alábbi területeket ellenőrizték: a műhelyeket, az idegeneket, a születéseket és halálozásokat, a piacokat és a használatban lévő súly-, hossz- és egyéb mértékeket, az elkészült árucikkeket, a kereskedelmi adókat. Kautilya szerint ezeknek nem bizottságok, hanem adyakshák (ádjaksák), az uralkodó által kinevezett ellenőrök vagy felügyelők néztek utána. Az igazságszolgáltatás háromszintű volt. A helyi (települési), a kaszt és a klán ítélőszékek törvénykeztek. Ezek mellett az ipartestületek is ítélkeztek tagjaik vitás ügyeiben (RAMACHANDRAN, R. 2001).

A Maurya városok a kézműipari központként is funkcionáltak. A különböző ágazatok területi elkülönülést mutattak a település ipari övezetén belül. Ugyanakkor a várost gyakran vették körül specializálódott iparosfalvak (pl. zsúpkészítők, sólepárlók, fazekasok stb.). Magán a városon belül számtalan kézműipari tevékenység zajlott, a források több mint hatvanat sorolnak fel, melyeket 11

fő csoportba osztottak: textilkészítés, ácsmesterségek és famegmunkálás, fémművesség, ide értve az ötvösöket és ékszerkészítőket, kőmegmunkálás, üvegipar, csont és elefántcsont feldolgozás, illatszerkészítés, szesz- és olajipar, bőrfeldolgozás, agyagipar, mely magába foglalta a fazekasságot, terrakotta figurák készítését, téglagyártást. Ezeken kívül más vegyes tevékenységek: virágfüzér-készítés, fésűk, kosarak, hangszerek gyártása és a festés. Az ipartestületek (shrenik), de hívhatjuk ezeket céheknek is, szabályozták a gyártást. A kereskedők is céhekbe tömörültek, melyeket nigamának nevezték.

Városi társadalom rétegződése ebben az időszakban, a faluban megszokotthoz igazodott. A kaszt és a foglalkozás adták azt a keretet, amelyben az egyén egész életét töltötte. A vertikális mobilitás létezett, de ritkán volt rá lehetőség. A városi társadalom fő szegmensei voltak: az uralkodó és a közigazgatás, illetve a hadsereg vezető tisztségviselői; a papok; az alacsonyabb rangú közigazgatási és katonai tisztségek viselői; a szellemi szabadfoglalkozásúak, orvosok, írók, könyvelők, tanárok; a kereskedőközösség; az iparosok és kézművesek; a közösséget szórakoztatók, zenészek, táncosok, színészek, prostituáltak. A rendszer alján bizonyos szolgáltatók álltak, pl. a dhobik (mosóemberek), borbélyok, háziszolgák.

3.2. A poszt-Maurya időszak

A városok, és velük együtt az urbánus életforma, i.sz. 500 körül hanyatlásnak indultak. Erről világos leírásaink vannak Faxian és Xuanzang (Hszüan-cang) kínai buddhista szerzetesek tollából, akik – külön-külön – i.sz. 405-11 és 630-644 között keresték fel a szubkontinenst[10]. Ezen leírásokhoz hasonlóakat ismerhetünk meg az indiai szerzőktől is, főleg Vatsayanától, de komoly régészeti anyagra is támaszkodhatunk a rekonstrukció során. Forrásaink a korábban jól ismert városok elhagyásáról, romba dőléséről számolnak be. Így történt Taxashila, Mathura, Sravasthi, Kausambi és Pataliputra esetében is. A városok számára kedvezőtlen körülmények ellenére, néhány megőrizte hajdani fényét, pl. Kanauj (Kanaudzs) és Nalanda.

A poszt-Maurya időszak urbanizációs visszaesésének okai sokrétűek voltak. Visszatérő természeti, illetve közvetve természeti csapások sújtották a városokat: az éhínségek, járványok, tűzvészek, árvizek és a földrengések jelentős emberáldozatot követeltek az urbánus lakosság soraiból. A politikai okok nem kevésbé fontosak. A jól igazgatott birodalmak helyébe feudális uradalmak léptek, amelyek az iparosokat ugyanúgy kizsigerelték, mint a földműveseket. A fővárosok, akár a nagyobbak is, elnéptelenedtek, hiszen elvesztették legfontosabb funkciójukat. A hódítók – többek között a hunok – megjelenése szintén döntő csapást mért először Északnyugat-India, majd a Gangesz-alföld

[10] GERNET, J. (2001): A kínai civilizáció története. Osiris Kiadó, Budapest, p. 180-181.

városaira (ARADI É. 2005). A külső ellenség dúlását csak fokozták a belső „feudális anarchia" harcai. Ugyanakkor a városok egy része korábbi felemelkedését a buddhizmus térnyerésének köszönhette, de ezen vallás a poszt-Maurya időszak Indiájában pozíciót vesztett, így centrumai is hanyatlásnak indultak. A korábbi – zömmel az urbánus terekhez kötődő – gazdasági prosperitást a politikai stabilitás tette lehetővé. Ennek eltűnésével, és a csekély hatalmú feudális urak megjelenésével, mind az ipar, mind a mezőgazdaság hanyatlásnak indult, velük együtt a városhálózat is.

3.3. Urbanizáció délen

Az ind urbanizáció második fázisa alapvetően az északi területekhez kötődik. A szubkontinens legdélebbi részén – a mai Tamil Nadu (Tamilnádu) és Kerala államok táján – egy független folyamat, a dravida kultúra felemelkedéséhez kapcsolható. Maga a „dravida" kifejezés egyébként a VIII. századi szanszkritban jelent meg és inkább egy területet, mintsem annak népét vagy nyelvét jelölte. A korai tamil irodalomban ez a szó egyáltalán nem ismeretes, csak a legutóbbi időkben vált délen is elfogadottá.

Az indiai urbanizáció első fázisa, az Indus Kultúra, városi településeket indukált viszonylag távol az Industól, a Narmada és a Tapi torkolatvidékén és a Malwa-fennsíkon. Világos régészeti adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a Harappa Kultúra mélyen behatolt a Dekkánra. Ugyanakkor, csakúgy, mint É-on, nincs bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy lenne kontinuitás a Harappa és a D-i dravida urbanizáció között. A városiasodás dravida fázisának eredete az i.e. V. század környékére tehető. Az É-i árja városfejlődéssel szemben, a D-i hasonló folyamat gyökere egyelőre nem teljesen világos, azonban a fő körvonalai látszanak.

D-en a legkorábbi állandó települések, régészeti adatok alapján, i.e. 2300-1800 között jöttek létre. Ezek a gránithegyek tetőrégiójában, fennsíkjaikon, vagy a lejtővidékeken települtek. A szarvasmarha, a juh és a kecske domesztikációjára vonatkozó nyomok megvannak, illetve a gabonafélék termesztése is általános volt. A fazekasság nem koronggal folyt, kőbalták előkerültek, de a fémeket nem használták. Terrakotta tárgyak fellelhetők, sziklafestmények is készültek. Összességében a rurális települések neolit fázisaként értékelhetjük ezt az időszakot.

I.e. 1800-1500 között a falvak fejlődése a korongozó fazekasság és a fémek használata által mozdult előre. A Harappa Kultúrának ma is felismerhető hatásai voltak ekkor, de ebből az időből származó várost nem sikerült feltárni. A települések karakterét a fakeretben lévő vesszőfonatra tapasztott, sárból készült, döngölt padlójú, kör alakú hajlék adta. Réz- és bronztárgyak bukkantak fel. Ez a kőrézkori kultúra továbbfejlődött a kb. i.e. 1400-1050-ig tartó periódusban, ahonnan a fémek

használatának elterjedésére és a fazekasság széleskörű modernizálódására vonatkozó nyomok láttak napvilágot. A lovak használata is terjedt, így az emberi mobilizáció gyorsulhatott. Számos lelőhelyet tártak fel ebből az időszakból Tamil Naduban és Karnatakában (Karnátaka).

A korai kőrézkori települések megjelenésétől számítható a különálló dravida kultúra létrejötte, a tamil nyelv keletkezésével párhuzamosan. A többi dravida nyelv, mint a kannada, telugu, malajálam, csak később, az árja hatás D-i élénkülésével, nagyjából a X. századtól kezdett erősödni[11]. Az a tény, hogy a dravida kultúra magas szintre fejlődött, a tamil irodalmi alkotásokból, az ún. Sangam literatúra műveiből leszűrhető. A D-i urbanizáció ennek a kulturális emelkedésnek a kísérő jelensége. A tamil nyelv jelentősége ugyanaz D-en, mint a szanszkrité É-on, azzal a különbséggel, hogy az előbbi a mai napig fejlődik beszélt nyelvként, míg az utóbbi már régóta holt nyelvnek számít.

A korai Sangam periódus alkotásai nyelvtani munkák, versek, eposzok, filozófiai és kulturális viták. A legkorábbi művek, mint amilyen a Tolkappiam is, nem készülhettek máshol, csakis urbánus környezetben. A két fő tamil eposz, a Silapaddikaram és a Manimekhalai, a Pandya (Pándja) és a Chera (Csera) királyságok városi társadalmával foglalkozik. Mindezért a klasszikus tamil irodalom széleskörű bizonyítékokkal szolgál a dél független városi civilizációjának meglétére. A fő tamil városok Madurai, Vanji (Vándzsi), Uraiyur (Uraijúr), Puhar (Puhár) és Korkai (Korkáj) voltak, melyek a Pandyák, Cholák (Csola), Cherák korai királyságainak fővárosaiként szolgáltak. Megaszthenész, a Maurya udvarban az i.e. IV. században tevékenykedő görög nagykövet, megemlíti Madurai és Kancheepuram városát, illetve a Pandya királyságot. Kautilya az Arthasastrában beszámol a Maurya birodalom és Madurai, illetve Kancheepuram között az i.e. III. században zajló kereskedelemről. Gyöngyöket, fémeket (részben aranyat) és finom textíliákat importáltak a Mauryák. A kezünkben lévő irodalmi bizonyítékok a tamil városok i.e. IV-III. századi létezését bizonyítják. Ezek nyilvánvalóan nem a semmiből fejlődtek, de magára az evolúciós folyamatra utaló forrásokat nem ismerünk.

A tamilok korai területe négy mandalamra oszlott, melyek megfeleltek az É-i mahajanapadáknak, de különböztek a janapadáktól, mivel nem törzsi eredetűek voltak. A mandalamokat további területi egységekre tagolták, ezek voltak a naduk és a kottamok. A mandalamok élén királyok álltak, míg a kisebb egységeket helytartók vezették. Ezek a királynak adóztak. A városhálózat csúcsán a fővárosok álltak, míg a kevésbé népes városok a kisebb területi egységeket igazgatták. Mindemellett jó néhány kikötőváros élt a nemzetközi kereskedelemből.

A korai tamil városokban a királyi palotát és a templomokat négy fal vette körül, míg maguknak, a városoknak nem voltak falaik. A tulajdonképpeni város épületei téglából és cserépből készültek, a kötőanyag habarcs volt. A szegények döngölt padlójú szalmakunyhókban laktak. A különbö-

[11] Az akkori viszonyokat jól szemlélteti a malajálam, a mai Kerala állam nyelvének létrejötte. A malajálam a XII-XIII. században alakult ki mint önálló nyelv a tamil egyik dialektusából. Kialakulásának helyét, Keralát, magas hegyek zárják el a tamil nyelvterület többi részétől, ez az elzártság indította el a nyelv önálló fejlődését, sőt nevét is ennek köszönheti. A „mala" hegyet jelent, míg az „álam" ország, terület értelmű. A szókincs jelentős részét indoárja jövevényszavak teszik ki. Ez az, ami leginkább elkülöníti a tamiltól (Somi A. 1999).

ző közösségek utcái elkülönültek. A Sangam időszak tamil társadalmának fő csoportjai a parpanarok (brahminok), arasarok (nemesek), vellalarok (parasztok) és a vaniyarok (kereskedők) voltak. A tamil társadalom nem oszlott az É-on megszokott négy varnára, de ennek az ideológiája rövidesen megérkezett ide is. A mai napig D-en a holtak eltemetésének gyakorlata uralkodik, míg a hamvasztás az É-ról érkezők sajátja. A közösségi szokások, pl. a házassághoz való hozzáállás, teljesen különböztek a Sangam időszakban az árjákétól, mint ahogyan az irodalmi alkotásokból ez kiderül.

Ezen periódus jelentős városa volt Puhar, a Chola kikötő és tengerparti főváros, Uraiyur, a Chola belső főváros, Korkai, a Pandya tengerparti főváros, Madurai a Pandya belső főváros, Musiri (Muziri), a Chera kikötő, és Vanji vagy Karur a Chera belső főváros. A fentiekből kitűnik, hogy a D-i királyságok két fővárossal rendelkeztek. Kanchi – ma Kancheepuram – volt Tondaimandalam, Dél-India negyedik területi egysége.

A D-i városok virágzó kereskedelmet folytattak az arabokkal, később a görögökkel és a rómaiakkal. A mezopotámiai Suméria héber királyságai már korán, i.e. 1000 körül, kapcsolatba kerültek a szubkontinens D-i csücskével, ezt mutatják tamil jövevényszavaik a pávára és a majomra. A Pandya királyok követeket küldtek Rómába a II. században, illetve a Dél-Indiában előkerült római pénzek garmadája jelzi a kereskedelmi kapcsolatok volumenét Európával.

Általánosságban elmondható, hogy a D-i területek urbanizációja folyamatos az i.e. V. századtól napjainkig. Amíg néhány, egykor jelentős város – Uraiyur, Puhar, Korkai – ma már csak romjaiban lelhető fel, addig, pl. Madurai vagy Kancheepuram túlélte a történelem csapásait. Ennek a kontinuitásnak az egyik oka, hogy az Észak-Indiát oly' gyakran elözönlő hódítók ide már nem jutottak el. Többek között a muszlim invázió is elmaradt. Ugyanakkor az árja hatások elérték a területet, de a Dél megőrizte saját kulturális identitását. Ez a befolyás a buddhista és dzsainista szerzetesek érkezésével kezdődött, akik leginkább Kancheepuram (a mai Tamil Nadu állam) és Nagarjunakonda (Nágárdzsunakonda) (a mai Andhra Pradesh) térségében fejtették ki hatásukat. Az árja és dravida tradíció találkozása nem okozott kulturális sokkot, míg É-on az árja és az iszlám tradíció és kultúra összecsapása szükségszerűen ahhoz vezetett.

4. Urbanizáció az indiai középkor (600-1800) idején

Az urbánus központok hanyatlása a Gupta időszakban kezdődött, az V. században, mely a következő évszázadok során is folytatódott, a nagy birodalmak politikai dezintegrációjával és az ingatag dinasztikus hatalmak térnyerésével párhuzamosan. A buddhizmus visszaszorulásával a hinduizmus ismét uralkodóvá vált. A Bharatavarsha (Bháratavarsa) koncepciója D-re és É-ra egyaránt kiterjedt. Shankaracharya (Sankaracsarja) a VIII. században jelentősen hozzájárult a védikus vallás újjá-

éledéséhez. Keresztül-kasul utazott a szubkontinensen és négy mathot, a Bharatavarsha négy sarkát, alapított: Joshimath (Dzsosimath) a Himalájában, Puri a mai Orissában, Dwarka a mai Gujaratban (Gudzsarát) és Sringeri (Szringeri) a mai Karnatakában *(3. ábra)*. Ezek a vallási központok az indiai urbanizáció fontos centrumaivá váltak, hatásuk egész Dél-Ázsiában érezhető volt. Ezen időszak története az É-i városok hanyatlásáról és a D-i hindu királyságok és városaik felemelkedéséről szól (KUMAR, N. 2005).

3. ábra: Shankaracharya Bharatavarsha koncepciójának sarkai – szerk. WILHELM Z.

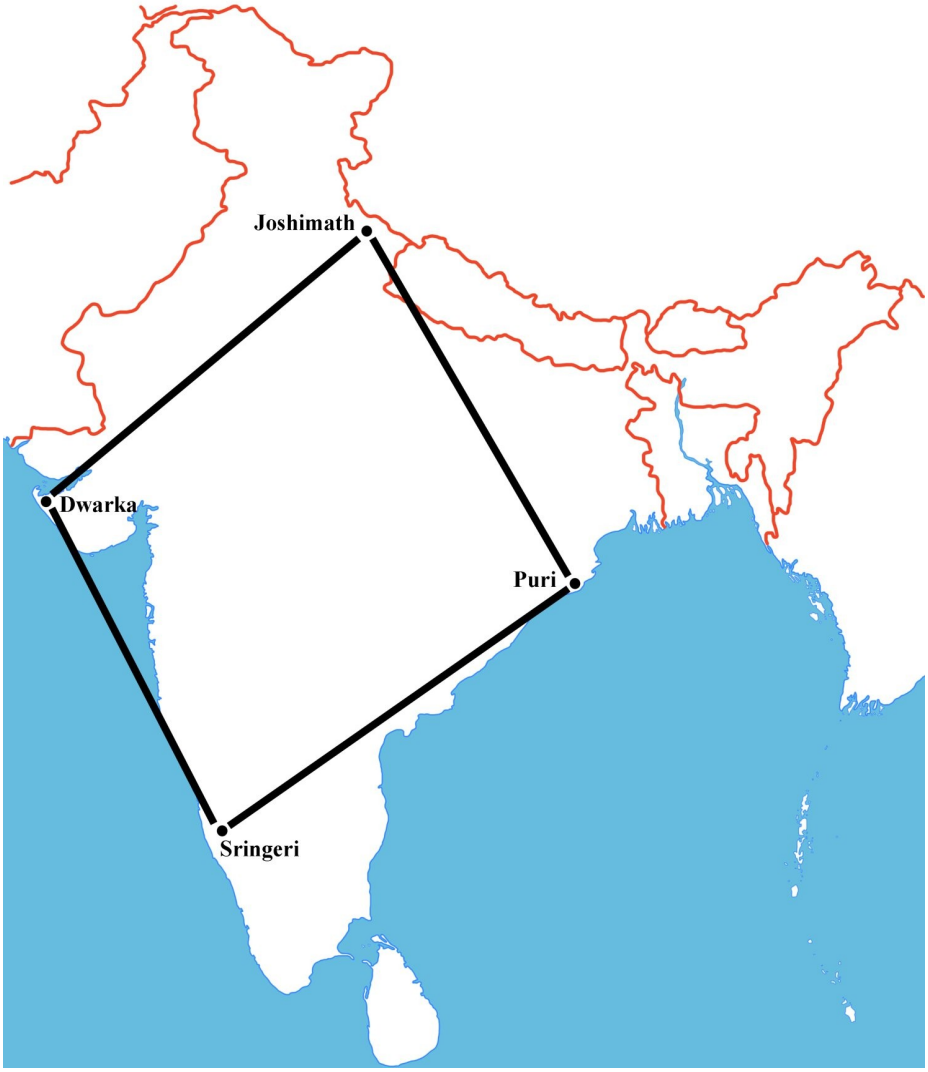

Az időszak urbanizációjáról tudósító írott források száma meglehetősen alacsony. Az üzbég utazó, Al-beruni, aki a hindu életvitelt tanulmányozta 1017 és 1030 között, húsznál több könyvet írt. Azután hasznosak még Ibn Batuta, a 1333-42 közötti diplomáciai utazó memoárjai. Marco Polo úti beszámolójában olvashatunk néhány információt a Dél városairól, hiszen 1288-ban az európai utazó meglátogatta azokat. Az irodalmi adatok kiegészülnek régészeti leletekkel, Delhi, Agra és más É-i városok esetében. A D-i, jelentős számú irodalmi forrás jórészt tamil nyelvű vallási munka. Ezen időszak legfontosabb alkotása a IX. században Kamban által papírra vetett Ramayanam. Erre az időre Dél-India alaposan szanszkritizálódott az É-ról jövő brahminok hatására, akik pártfogást keresve érkeztek az ottani királyságokba.

4.1. A D-i urbanizáció felgyorsulása (600-1300)

A késő védikus időszakban (i.e. 800-400) két urbanizációs centrum volt jelentős Indiában, az É-i, amely a Gangesz középső medencéjében alakult ki és a D-i, a tamil vidéken. A Maurya periódusban a városiasodás az Alsó-Gangesz-medencéjében is terjedt, illetve a mai Orissa (Orissza), Gujarat és Maharashtra (Mahárastra) államok területén. A két fő centrum közti széles övezetben a városok színezőelemként voltak jelen, melyek összekötő szereppel rendelkeztek. Ilyenek voltak: Nasik, Puri, Cuttack (Kattak), Broach (Bróács), Ujjain, Machilipatnam (Macslipatnam). A középkor alatt (800-1300) a tágabban értelmezett Dél – a Vindhya-hegységtől (Vindhjá-hg.) D-re – bővelkedett kialakuló városokban. Az ekkor zajló urbanizációt jól jellemzi a királyságok és dinasztiák felemelkedése, illetve bukása. A történelem ide vonatkozó egyik legfontosabb hatása, amely ekkor érte Dél-Indiát, a brahmanikus vallási szokások és rituálék, illetve a szanszkrit nyelv szerepének erősödése. A Satvahanák (Szátváhana), a Chalukyák (Csálukja), a Rashtrakuták (Rástrakúta) és a Pallavák megjelenésével, a Dél brahmin dinasztiák felemelkedésének tanúja volt. Ez világossá teszi a D-i városokban erősödő árja befolyást, a templomok és a vallási-politikai elit dominanciáját.

A fő politikai hatalmak ebben a periódusban: a Chalukyák akik a mai Karnataka állam nagy részét uralták 600-tól 800-ig. Fővárosuk, Vatapi (napjainkban Badami), az időszak legjelentősebb települése. Az Ishvakuk (Isvaku) a Krishna-Godavari (Krisna-Godávari) régióban építették ki uralmukat, számos várossal, pl. a ma már romokban lévő Nagarjunakonda, Dharanikota, vagy a most is élő Vijayawada (Vidzsajaváda), Rajahmundry (Rádzsamundri) és Nellore (Nellúr). Nagyjából ugyanebben az időben a Kancheepuram-i Pallavák is hatalomra jutottak (500-800), majd őket követték a Cholák, akik a tamil területeket 400 éven keresztül uralták, 900-tól 1300-ig. A városhálózat egyre kiterjedtebbé vált, olyan, ma is ismert elemei jelentek meg – csak néhányat említve –, mint Tanjore (Tándzsúr), Kumbakonam, Tiruchirappalli (Tiruccsirápalli), Cuddalore (Kaddalór), Nagapattinam

(Nágapattinám), Tiruchendur (Tirucsendúr). Ezen városok képének uralkodó elemei a templomok. Általánosságban elmondható, hogy a város mérete a fő templomának terjedelmétől függött. A D-i városok karakterét a mai napig templomaik gopuramjai adják.

A Chalukyákat és a Pallavákat a Rashtrakuták váltották a Dekkánon. Malkhedből (Sholapur közelében, a mai Maharashtrában) igazgatták területeiket, több mint 200 éven át (750-972). A Világörökség részét képező Ellora-barlangok ekkor készültek. Más dinasztiák, melyek uralták ezt a vidéket: a későbbi Chalukyák, Kalyani nevű fővárosukkal, a Hoysalák Belur központtal, a Kakatiyák Warangal székhellyel stb. Nem csak a fővárosok váltak jelentőssé, hanem a birodalmak igazgatási és gazdasági központjai is, melyek a mai napig fontosak.

A középkori D-i város morfológiája jellegzetes volt, fókuszában a templommal. Körülötte koncentrikusan helyezkedtek el az utcák és a terek. A magasabb kasztok lakóhelyei (részben a brahminoké) a templom közelében, míg az alacsonyabbaké attól távolodva települtek. A legalacsonyabb hierarchia-szintű kasztok éltek a periférián és gyakran nem is mehettek a templom közelébe. A négy gopuramtól (templomkapuktól) induló utak szolgáltak fő artériaként, kereskedelmi funkcióval, illetve ezek kötötték össze a városközpontot a perifériával és a városkörnyékkel.

4.2. Muszlim uralkodók és az É-i urbanizáció (1000-1526)

600 és 1000 között Észak-India lassan zajló urbanizációját a jelentéktelen hindu királyságok befolyásolták. A hunok, akik korábban több várost elpusztítottak, most összeolvadva a helyiekkel, erős Rajput (Rádzsput) klánokat alkottak. A Rajput uralkodók számos várost alapítottak Marwadban, Mewadban és Malwában. A bengáli Palak (Pálák) elősegítették az urbanizáció folyamatát a Gangesz-delta vidékén. A Gangesz-sík régi és új városai felvirágoztak és hanyatlottak a számtalan dinasztia hatalmi helyzetétől függően.

Az É-on lejátszódó politikai dezintegráció teret engedett a mai Afganisztán vidékéről érkező hódítóknak. A kezdeti fosztogatás katasztrofális következményekkel járt a városokra nézve. Mahmud Ghazni 17 inváziója tönkretette Északnyugat- és Nyugat-India városait, ide értve a mai Gujarat területét is. Mindenesetre India új muzulmán urai hamar megvetették lábukat a szubkontinensen és a mai Delhi térségében fővárost is alapítottak maguknak. A legkorábbi uralkodóház Qutb-ud-din Aibak (Kútab-ud-dín Ajbak) ún. Szolgadinasztiája volt. Ezt követték a Khiljik (Khildzsik), Tughluqok (Tughlakok) és később a Lodik (Lódik). A dinasztiák fővárosai a mai Delhi közigazgatási határán belül álltak. Néhányszáz éven belül az Ananga Pala Tomara által emelt főváros átadta helyét Qutb-ud-dinének, majd a Khiljik alapítottak újat Siri közelében (ma már csak romjaiban

látható). A Tughluq dinasztia fallal körülvett fővárosát, Tughluqabadot, Jahanpanah (Dzsahánpaná) és Ferozabad (Firozabad) követte az ősi Indraprashtától É-ra. Majd a Lodik 1506-ban Agrába helyezték a fővárost.

Al-beruni és Ibn Batuta közel 50 fontos várost említ ebből a periódusból. A listán alig találunk új alapítású várost, a felsoroltak nagy része régebben is létezett. Az urbanizáció elérte Észak-India minden sarkát, a K-i Chittagongtól (Csittagong) a Ny-i Barodáig (Vadodara), a kashmiri Srinagartól a Malwa-platón fekvő Dharig. Mindemellett persze voltak városhiányos terrénumok. Összességében a középkori urbanizáció a korábbival összehasonlítva kisebb volumenű volt. Az időszak muzulmán uralkodóinak néhány fővárosa a prosperitás jeleit mutatta, ahogyan azt Ibn Batuta is megjegyezte. Észak két vezető urbánus centruma Delhi és Agra volt. Amint utóbbi elveszítette vezető szerepét, előbbi rögtön betöltötte azt és máig megőrizte. Ezen időszak legfontosabb É-i települései Mathura, Thaneshwar (Taneszár), Allahabad (Illabád), Varanasi, Pataliputra, Gwalior (Gválijár), Ujjain, Dhar, Somnath, Meerut (Mérat), Panipat (Pánipat), Broach, Baroda és Srinagar voltak.

Ez az időszak jelentős kulturális elmozdulást jelez az ind urbanizáció addigi trendjét illetően. A városképben új elemek jelennek meg: mecsetek, erődök, paloták éreztetik az arab, közép-ázsiai és perzsa kulturális, művészeti tradíciókat, értékeket. Korábban a Maurya időszak városait is érték – főleg görög és perzsa – külső hatások, jobbára művészeti és tudományos téren, de ezek beolvadtak a „bennszülött" kultúrába. Ugyanúgy, mint az idegenek (yavanák - jávanák), akiket az itt talált társadalom integrált a varna rendszerbe. Ugyanakkor a muszlim inváziót követően ez nem történt meg. A kulturális nyomás ebben az időben másképpen jelentkezett és a társadalmat alapvetően két részre osztotta: muszlimokra és nem muszlimokra. Ez természetesen rányomta bélyegét a városszerkezetre is, melyek jórészt az iszlámot követték, míg a falvak a korábbi vallási hagyományok szerint éltek. Egy új muzulmán városi kultúra alakult ki, csúcsán az uralkodóval, a nemesekkel és a hadsereggel. A perzsa volt az udvar nyelve és a divatot is a perzsa szokások, illetve viselkedéskultúra határozta meg. Az uralkodó réteg zömmel a mai Afganisztánból származott, vagy türk és mongol eredetű volt. Mindenesetre ezek az etnikai csoportok összeolvadva indiai muszlimokká váltak. Mindemellett ha idővel az etnikai szakadék szűkült is valamelyest, a kulturális különbség megmaradt hinduk és muzulmánok között. A város az idegen kultúra fókuszpontjává vált, és mint már fentebb utaltunk rá, ez éles város-vidék dichotómiában is megmutatkozott. A védikus tradíció hagyományos városellenessége újjáéledt, a hinduizmus visszatalált rurális gyökereihez. Dél-India XII-XIII. századi bhakti-mozgalma, mely később Észak-Indiára is átterjedt, a vidék brahmanista szokásrendszerét helyezte gyújtópontjába, mintegy védőbástyául az idegen városi kultúra befolyása ellen. Az urbánus és rurális tér ebben az időszakban számottevően elszakadt egymástól, amely csak fokozódott a brit érában.

4.3. Urbanizáció a Mughal időszakban (1526-1800)

A Mughal periódus India városiasodásának kiemelkedő szakasza. Észak (a mai Pakisztánnal és Bangladessel egyetemben) magas szintű politikai stabilitást ért el, melynek hozadékaként gazdasági prosperitás köszönt a vidékre. A Mughalok 300 éve bőségesen elegendő volt sajátos megjelenésű, grandiózus épületekkel jellemezhető régi városok újjáéledésére és biztos lábakon állók alapítására.

Az ebből az időszakból származó írott források nagyobb része nem indiai nyelveken készült, pl. perzsául, mely a Mughal államigazgatás hivatalos nyelve volt, illetve angolul és más európai nyelveken. Abu-l Fazl, Akbar egyik udvaronca két könyvet is publikált, az Ain-i-Akbarit és az Akbarnamát. A ránk maradt számtalan Mughal dokumentumon kívül ezek az időszak legfontosabb forrásai. Mindemellett utazók és követek, mint Ferishta (1599), Pelsaert (1620-27), Bernier (1658-67), Tavernier (1641-65), Manucci (1656), Thevenot (1666) közlései értékesek. Természetesen a Mughal városok nagyszámú régészeti emléket is kínálnak.

Ez a birodalom egész Észak-Indiára kiterjedt, mint említettük, a mai Ny-i és ÉK-i szomszéd államokra is. A birodalmat 15 subára (tartományra) tagolták, melyeket 105 sarkarra (körzetre) osztottak. Abu-l Fazl szerint 1594-ben 2 837 város létezett, ezek közül 180 jelentős méretű volt. Minden tartomány, Bengál K-en, Berar, Khandesh vagy Malwa D-en, Gujarat Ny-on, Lahore, Multan és Kashmir É-on, rangos városokat vonultatott fel, számos kisváros és nagy falu mellett.

A városhálózat 16 domináns elemet tartalmazott: Agra, Sikri (Szikri), Delhi, Ahmedabad (Emdavad), Cambay, Ellichpur (Illicspur), Burhanpur (Burhánpur), Ajmer (Ádzsmír), Ujjain, Mandu, Awadh, Lucknow (Laknau), Varanasi, Jaunpur (Dzsaunpur), Bihar és Cuttack. Ezek közül – túlélve a történelmi viharokat – négy milliós nagyvárosként érkezett az ezredfordulóra: Delhi, Ahmedabad, Lucknow és Varanasi. Jaunpur, Ujjain és Burhanpur lélekszáma meghaladja a 100 000-et. Persze akad olyan is, amely mára kiürült, pl. Sikri. A Mughalok hozzájárulása az indiai urbanizációhoz nem az alapított városok számával mérhető, bár akadnak ilyenek is, pl. Moradabad, inkább a korábbi centrumok revitalizációjával.

A Mughal birodalom D-i peremvidékén a Marathák, a Bahmani királyságok és a Vijayanagar birodalom, végül a hyderabadi (Hajderabad) nizám megerősödése a városnövekedést serkentette. Golconda (Golkonda), Hyderabad, Bijapur (Bidzsápur) és Aurangabad kiváló példái ezen folyamatnak. Ugyanakkor a későbbiek során metropolisszá növekedett Pune (Púna) ebben az időben vált a Maratha hatalom központjává.

A fővárosoktól és az igazgatási funkciókkal felruházott városoktól függetlenül a kisebbek támogatást kaptak a hűbéruraktól, akik a Mughaloktól nyertek földbirtokokat. Ez megjelenítette – legalábbis bizonyos mértékben – azt, hogy az uralkodó réteg tudatosan „húzott falat" a városi lakosság és a rurális tömegek közé. A hatalmuk megszilárdítása érdekében a Mughalok egy olyan „középréteget", földesurakat, hozott helyzetbe a birodalom minden részén, akik a birtokviszonyok

megváltoztatásán kívül a városépítésekben is segédkeztek. Az irodalmi adatok bizonyítják, hogy a kisebb városok – köszönhetően az iparosoknak, a nemesek tekintélyes háztartásának és csatlósaiknak – prosperáltak. Mindezek egyre növekvő, jól hierarchizált városhálózatot eredményeztek, melynek tagjai funkcionális tekintetben is – gazdasági, igazgatási, katonai – gazdagodtak.

Az urbanizáció története során kiemelkedő szerep jutott a fővárosoknak. Ez az a hely, ahová a legtöbb figyelem és beruházás irányul. Általában a legnagyobb, legbefolyásosabb településről van szó és ez alól a három Mughal főváros sem kivétel. Eredetileg, 1526-ban, Delhi vált azzá, majd Agrába került, azt követően pedig – Akbar idejében – egy egészen új főváros épült: Fatehpur Sikri (Fatéhpur Szikri). Ez utóbbi mindössze 15 évre. Később, Shahjahan (Shahdzsehán) alatt, Shahjahanabad felépültével, tulajdonképpen visszakerült Delhibe.

Ez a három főváros sok mindenben különbözött egymástól. Fatehpur Sikri unikális jelenség a világ fővárosai között, mivel alapításának helyét nem mérlegelték körültekintően, ezért főként vízellátási problémái miatt rövidesen elhagyták. Agra viszont már ezelőtt jelentőségteljes település volt, hogy Sikander Lodi fővárossá jelölte. Miután a Mughalok rátették a kezüket, lenyűgöző erődvárost faragtak belőle. (A Taj Mahal [Tádzs Mahal] kívül esik ezen a városmagon.) A Mughal városok legkarakteresebb részét az erődök képezték, melyekben az uralkodó és udvartartása élt. A közemberek az erődön kívüli városban laktak, melyet gyakran fal vett körül, mint Shahjahanabadot a mai Delhiben. Agrával szemben Shahjahanabad jól tervezett város, a Vörös Erőd főkapujához vezető széles sugárúttal. Ennek az útnak (Chandni Chowk – Csandni Csók) a D-i oldalán emelkedő mecset, a Jama Masjid (Dzsama Maszdzsid), az iszlám kultúra indiai szimbóluma. A chowk alkotta a fő kereskedelmi területet és a nemesek házainak is teret adott. A várost mohallákra – körzetekre – osztották, ahol az utcák már jóval keskenyebbek. A legszegényebbek a periférián, valamely külső fal közelében laktak. Egyúttal Shahjahanabadot a Mughal birodalom városi ékkövének nevezték.

A Mughal városok bizonyos elemei meghatározták belső struktúrájukat. Az első és legfeltűnőbb elem az uralkodó, vagy a vidék feudális urának palotája volt, amely vagy folyópartra, vagy magaslatra települt a város szélén. A paloták a legnagyobb épületek voltak az erődön belül. A város másik fontos eleme a mecset – a Jama Masjid –, a muzulmán lakosság kulturális fókuszpontja volt, ez a szerepe máig él. A harmadik strukturális elem, a nem mindig jelen lévő, a behatolókkal szemben állított városfal volt. Ezen az ellenőrzött belépésre szolgáló kapuk nyíltak. Néhány város – többek között Agra – a városfalon kívülre is terjeszkedett, amely gyors és kontrollálatlan növekedést eredményezett. A negyedik aspektus a város úthálózatának kérdése volt. Shahjahanabad kivételével egyik Mughal város sem rendelkezett tervezett, vagy szabályos úthálózattal, így a városok belső szerkezete irreguláris képet mutatott, lakó-, ipari- és kereskedelmi területhasználattal. A város sűrűn beépült, magas népsűrűséggel. Az új negyedek sokszor a városfalon kívül rekedtek, a kapukhoz vezető főútvonalak mentén. Ezen időszak minden városa rendelkezett piaccal az elsőrendű chowk

mentén, vagy a városi főutak kereszteződésénél. Ezekhez kapcsolódóan települtek a kézművesek házai és a helyi kézműipari központok. A piacokon az árukínálat széles volt, mely nem csak a városi lakosság ellátására volt hivatott.

A Mughal városok tekintélyes házait téglából emelték, viszont a település nagyobb részét képező kisebb otthonok fából, tapasztott sárból, zsúpfedéllel készültek. A városok szegényes megjelenésűek voltak és gyakran mocskosak. Ez alól a félmilliós lakosságú Delhi és Agra sem volt kivétel. A tömegek szegénysége nyilvánvaló volt mindegyik városban. Szűk, poros utcák, a csatornázottság és a vízellátás hiánya, egyáltalán a közszolgáltatások fogyatékossága minden kényelmet nélkülöző élettérré tették ezeket a településeket. Mégis néhány városban valamivel jobb volt a helyzet. Hyderabad, Ahmedabad és Broach ezek közé tartozott, míg a Gangesz-sík városai nyomorúságos megjelenésűek – az európai látogatók nagy része szerint lehangolók – voltak. A városok zöme inkább túlnövekedett falunak tetszett. A gazdagok és szegények közötti különbség óriási volt, mely napjainkig tovább él, látványa pedig ma is sajátja az indiai városképnek.

Ebben a periódusban a tradicionális városi ipar tovább fejlődött. A textilipar – pamut, selyem, gyapjú – és a fémművesség, melyeket ma már inkább iparművészetként aposztrofálnánk. Az északindiai városok az ipari tevékenységektől voltak hangosak, piacaik tömve voltak jó minőségű iparcikkekkel. Erről az európai utazóknak már jobb benyomásaik voltak, mint a városok külső megjelenéséről. A vásárlóközönség a gazdagok soraiból került ki, míg az iparosok a társadalom szegényebb rétegeiből. Ők korábban hinduk voltak, de a muzulmán uralom idején iszlámhitűekké váltak. Ez részben a rájuk nehezedő nyomás miatt alakult így, azonban menekülést is jelentett a kasztrendszer alacsony hierarchiaszintjeiről, amely viszont a vagyoni helyzetükben nem hozott számottevő javulást, ami konfliktusforrás a mai napig. Az urbanizáció és az indusztrializáció párhuzamosan zajlott, kisvárosok tömegét eredményezve az igazgatási funkciókkal rendelkező városok mellett.

A külkereskedelem egy másik olyan faktor volt, amely a városiasodást siettette. Az Indiában készült javak megszokottak voltak az európai, nyugat- és délkelet-ázsiai piacokon. Jó néhány kereskedelmi központ erősödött meg a Mughal birodalom perifériáján: Cambay, Surat (Szúrat), Burhanpur, Satgaon, Chittagong és Hoogly (Húgli). Az első kettő messze a legjelentősebb kikötő ebben az időben. A Malwán fekvő Burhanpur volt a legfontosabb kereskedelmi közvetítő a Mughal birodalom és a Dekkán királyságai között. A kereskedők három közösséghez tartoztak, a bohra muszlimokhoz, a hindu banyákhoz (banják) és a párszikhoz. Ők kereskedelmi megbízottakat alkalmaztak, illetve képviseleteket hoztak létre a világ különböző pontjain, pl. Délnyugat- és Délkelet-Ázsiában. Az ipar és kereskedelem jelentős mértékben hozzájárult az időszak urbanizációs folyamatához.

4.4. Urbanizáció D-en és a Dekkánon 1300 és 1800 között

A muzulmán előretörés idején a Dekkán szerepe egy puffer-zónáéhoz volt hasonlatos Észak és a legdélibb területek között, melynek két állama sohasem képezte részét az É-i muzulmán birodalmaknak. Itt a muszlim hatás sporadikus volt, melybe még belefért a Pandya királyság lerohanása és a XIII. században Madurai Malik Kafur általi lerombolása. A mai Andhra Pradesh és Karnataka É-i területei, illetve Maharashtra kívül esett Észak iszlámhitű – ide értve a Mughalokat is – uralkodóinak direkt kontrollján. Ugyanakkor léteztek ezen a tájon is muzulmán királyságok, a hinduk mellett. Ahmadnagar Bahmani királyságainak, Bijapurnak és Golcondának szembesülniük kellett a Hampi központú, hindu Vijayanagar királyság kemény ellenállásával. A Punét fővárosukká tevő Marathák hatalma a XVII. században erősödött meg, akik ellenőrzést gyakoroltak egészen a Madurai-ig és Tanjore-ig. Segítségükkel hindu templomok épültek újjá, védelmükkel városok prosperáltak D-en.

A Dekkánon jelentős városok fejlődtek. Figyelemreméltó példa Golconda (ma romokban található Hyderabad mellett), Bijapur, Ahmadnagar, Gulbarga, Badami, Kolhapur, Pune, Hampi (napjainkban romokban látható) és Hyderabad. Városképüket központjukban található grandiózus épületeik határozták meg. Gyakran tervezett utcahálózattal és nagy piacközponttal rendelkeztek, mint Hyderabadban a Char Minar (Csárminár) körüli terület. Közülük néhányat városfallal vettek körül, amely tükrözte a nagy É-i szomszéddal szembeni ellenérzéseket. A felsorolt városok közül több megőrizte jelentőségét, Hyderabad és Pune milliós nagyvárosok, Ahmadnagar, Bijapur, Gulbarga és Kolhapur lakossága 100 000 feletti.

A dekkáni városok a muszlim és hindu jegyek keverékét jelenítik meg. Ahmadnagar, Bijapur, Golconda és Hyderabad muszlim uralkodók fővárosai voltak, míg Hampi és Pune az újjáéledő hindu politikai hatalmat szimbolizálták *(4. ábra)*. A Dekkán rurális népessége vallási összetételét tekintve hindu maradt, a muzulmán befolyás jobbára a városokra korlátozódott. Az urbánus és a rurális tér közti kontraszt élesedett, a város a vidéki népesség számára nem hordozott különösebb jelentőséget.

4. ábra: Az indiai középkor néhány fontos városa, zárójelben alapításának évével – *szerk. WILHELM Z.*

D-en a Cholák, Pandyák, Hoysalák, Gangák és a Rastrakuták ősi királyságai már nem léteztek. Ez a zűrzavar (kalabras) ideje volt. Ekkor a szubkontinens D-i részén a városiasodás stagnált. A Marathák és más helyi hatalmasságok segítettek helyreállítani és fenntartani a régi D-i templomvárosok prosperitását. A Dél nem szenvedte el az a kulturális sokkot, ami É-on lejátszódott, mindemellett saját politikai gyengeségének börtönébe zárva kínlódott.

Akbar figyelemreméltó, hindukat és muzulmánokat békítő törekvése ellenére a kulturális szakadék városon belül és a város-vidék relációban a Mughal korszakban is megmaradt. Mialatt a muszlim befolyás erősödött a kisvárosi hálózaton belül, a két kultúra közötti konfliktus megoldatlan maradt. Ezt jól jellemzi az a tény, hogy még Akbar uralkodása idején is 29 jelentős felkelés robbant ki. A város és a falu vallási alapon tagolódott, és mindkét hit követői erősen elkülönültek a másiktól. A hinduk aránya a nagyobb városokban is számottevő volt, néhányban többségbe is kerültek. Sajnos a társadalmi feszültségek jelentős része a Mughalok Indiájából átöröklődött a mai modern köztársaságba is. Fontos azt látnunk tehát, hogy a szociokulturális szakadék nem csak a város-vidék viszonylatban létezett, hanem a városon belül is. A város a szociális heterogenitás mellett, egyben a társadalmi feszültségek melegágyává is vált. A békét periodikusan zavargások törték meg (a mai napig így áll a helyzet).

A vallási szempontból kétarcú (hindu-muszlim) városok lakossága a tapasztalataik börtönében kénytelen élni; a kétely és a bizalmatlanság történelmi gyakorlata köti gúzsba őket. Ma nagyszámú muszlim él szegregálódva a jelentős településeken, városokat létrehozva a városokban. A népesség ezen szigetei élesen elkülönülnek és képtelenek normális otthont nyújtani növekvő lakosságuknak. A város saját népének börtönévé válik, ahol az előítélet falai elzárják őket a „mainstream"-től. A „börtönvárosok" felszabadításához át kellene strukturálni lakónegyedeiket és eliminálni a városon belüli térbeli szegregációt (RAMACHANDRAN, R. 2001).

5. URBANIZÁCIÓ A BRIT ÉRA IDEJÉN (1800-1947)

India urbanizáció-történetének európai hatásokkal jellemezhető fázisa érdekes módon akkor kezdődött, amikor a Mughal uralom a zenitjén állt. A portugálok hoztak létre elsőként kikötővárosokat, Panajit (Panadzsi vagy Pandzsim) a mai Goa területén 1510-ben és Bombayt 1532-ben. Őket a hollandok követték Machilipatnamban (1605) és Nagapattinamban (1658), majd ezután a franciák Pondicherryt (Pondiséri) (1673), illetve Chandranagoret (Csandranagor) (1690) alapították meg. A britek Madras-szal (1639) és Calcuttával (1690) vetették meg lábukat a szubkontinensen. Ezek az európai települések és a jelentős számban ott lévő kereskedők a Mughal időszakban nem hagytak lényeges nyomot Dél-Ázsia urbanizáció-történetében. A XIX. század elején szerezték a britek az első

biztos birtokukat Elő-Indiában, az ország pedig 1858-ban került a brit korona fennhatósága alá. Ettől kezdve 1947-ig az angolok a szubkontinens – ide értve az 500-nál is több hercegi államot – vitathatatlan uraivá váltak. Az indiai történelemben egyedülálló módon, Dél-Ázsia egésze egyetlen hatalom uralma alá került. 1800 után az urbanizáció minden elemét a brit gyarmati politikai-gazdasági és szociális attitűd határozta meg.

Az európai jelenlét Indiában a XVI. századtól jól dokumentált, a Kelet-Indiai Társaság(ok)nak jelentős irodalmuk van. Mindemellett a szóban forgó korszak elejének városnövekedési folyamatairól, illetve az időszak korai szakaszában végbement visszaeséséről csak töredékes információink vannak. 1872-ben tartották Indiában az első népszámlálást, majd ezt követően tízévenként, amelyek a közvetlen és egyre bővülő információk sokaságát kínálják az urbanizációról.

A brit területi hatalom konszolidációja folyamán, illetve az előidézett politikai instabilitás befejeződésével, meglepő módon, a szubkontinens városai stagnáló állapotot, sőt hanyatlást mutattak. A XIX. század urbanizációjának indiai forgatókönyve ellentétben állt a Mughal korszakban megismerttel. A visszaesés legfőbb okai a következők: a britek érdektelensége az indiai gazdaság fejlődésével szemben, illetve az angliai ipari forradalom kezdetén a szigetországbéli urbanizáció komplexitásának fokozódása, amely csak később tevődött át a szubkontinensre.

1800 körül 16 település lakossága haladta meg a 100 000-et és kb. 1500 város létezett még szerte Indiában. Ezeknek nagyjából a harmada volt a Gangesz-síkon, Nyugat- és Dél-India jóval urbanizáltabb volt, míg K-en helyezkedett el a legkevesebb város. 1800-ban a városi lakosság aránya 11%-os lehetett. Ekkor Varanasi volt India legnagyobb települése, melyet Calcutta, Surat, Patna, Madras, Bombay és Delhi követett a maguk 150 000-es népességével. Ezek közül Calcutta, Madras és Bombay új – de annál sikeresebb – településnek számított a szubkontinensen.

A XIX. század korai szakaszában, a britek érkezése előtti városok visszafejlődése jellemezte leginkább India településföldrajzi képét. Az időszak legnagyobb vesztesei Agra, Delhi, Lucknow, Ahmedabad, Srinagar, Cambay, Patna, Gaya (Gaja), Baroda, Indore (Indaur) és Tanjore voltak. 1872-re, az első hivatalos népszámlálás idejére, az urbánus népesség aránya 8,7%-ra csökkent. A 100 000-es városok száma továbbra is 16 volt és összesen 43 település lakossága haladta meg az 50 000-et. A vezető város ekkor már Calcutta, közel 800 000-es népességével. Mialatt a régebbi városok lélekszáma csökkent, az új brit városok számottevően növekedtek.

A hagyományos települések dekonjunktúrája főleg annak volt köszönhető, hogy a britek nem mutattak érdeklődést a tradicionális indiai iparágak – köztük a pamutipar – iránt. Az angolok ilyetén attitűdjének a szigetországban zajló ipari forradalom és ennek részeként a manchesteri textilipari növekedés volt az oka. A XIX. század végére Anglia a világ vezető ipari hatalmává erősödött, melynek India volt a legnagyobb felvevőpiaca. Ennek következtében a régi, iparcikkek exportjából élő ind városok gyorsan hanyatlottak.

Egy másik összetevője is volt a britek előtti városhálózat visszafejlődésének: az angolok 1853-tól elkezdték az indiai vasúthálózat kiépítését. 1900-ra a vasparipa az ország legtöbb részébe eljutott. Ez azt is jelentette, hogy az addig használt kereskedelmi utak forgalma jórészt áttevődött erre az új csatornára és a vasutak minden egyes állomásának lehetősége nyílt bekapcsolódni a külkereskedelmi folyamatba. Ettől kezdve megtört a tradicionális kereskedelmi központok monopolhelyzete. Így jártak az egykor jelentős kereskedelmi útként számon tartott Gangesz parti városok is, melyre jó példa Mirzapur[12].

Ugyanakkor a vasút térnyerése elősegítette a világvárosok és az ország belső területein fekvő, néhány jelentősebb város növekedését, illetve a modern gyáripar meghonosodását többek közt Calcuttában, Bombayben, Madrasban és Kanpurban. Egyúttal a XIX. század során a városok új típusa jelent meg Dél-Ázsia hegyvidékein.

Egy évszázaddal az indiai brit szupremácia megteremtését követően, 1901-ben, az ország lakosságának még mindig csak 11%-a élt városokban, mivel a városhálózat döntő részének népességvesztése kb. 1870-ig folytatódott. Ezt követően indult meg egy lassú növekedési folyamat, melynek eredményeként 1901-re 25 város rendelkezett 100 000-nél több lakossal és 69-é haladta meg az 50 000-et. Ugyanekkor összesen 1 917 település lehetett büszke városi rangjára.

A britek jelenlétének, a XIX. századi ind városhálózat eredeti elemeire gyakorolt negatív hatásait igazából csak az 1800-1947 közötti teljes történet fényében érdemes értékelni. Amíg 1931-ig a visszaesés, azután a lassú növekedés jellemezte a szubkontinens urbanizációját, addig a kortársak utóbb a városiasodás felgyorsulásának lehettek tanúi. A függetlenség kivívása előtti utolsó népszámlálás idején (1941) 49 város lakossága lépte át a 100 000-es határt és összesen kb. 2500 város élt Indiában. Az urbanizáció fokától függetlenül megállapítható, hogy a városok morfológiájára és funkcióikra gyakorolt brit hatás roppant jelentős volt. Az angol uralom 150 éve alatt a szubkontinens városhálózata komplex metamorfózison esett át, melynek főbb összetevői a következők:

- a három metropolisszá fejlődött kikötő létrehozása, melyek a gyarmati világ legjelentősebbjei voltak;
- az ún. hegyi állomások, vagy hegyi települések (hill station) hálózatának megalapítása a Himalája előhegységeiben és Dél-India magasabb térszínein, illetve a tea- és kávéültetvényekhez kapcsolódó, kisvárosi karakterrel rendelkező települések létrejötte;
- a meglévő városok képének átformálása, pl. a városi polgárság lakótereinek és a helyőrségek objektumainak létrehozásával;

[12] A valószínűleg a XVII. században alapított város 1800-ra Észak-India legjelentősebb kereskedelmi központjává fejlődött, de az allahabadi vasút 1864-es megnyitásával hanyatlásnak indult és csak a környék kereskedelmét irányíthatta tovább. Forrás: http://www.britannica.com/eb/article-9052949/Mirzapur-Vindhyachal

- a vasút és a modern gyáripar meghonosításával új iparvárosok, pl. Jamshedpur (Dzsamsedpur), Asansol (Aszanszol), Dhanbad (Dhanbád) kialakulása *(5. ábra)*;
- a települési közszolgáltatások és a városi intézményrendszer bevezetése.

A következőkben tekintsük át a fenti vázlatpontokat részletesebben.

A XX. század hajnalára Calcutta, Bombay és Madras India vezető városaivá váltak, mindemellett az egymilliós határt egyik sem érte el. A Mughal korban naggyá fejlődött városok veszítettek egykori fényükből, így Delhi, Varanasi, Ahmedabad, Agra és Allahabad 200 000-es városokká fogytak. Ugyanakkor Calcutta – India legnagyobb települése – lakossága 900 000 fő körül volt. A gyarmatosítás szülte városok határozott európai karakterrel rendelkeztek.

5. ábra: A gyarmati időszak városai – szerk. WILHELM Z.

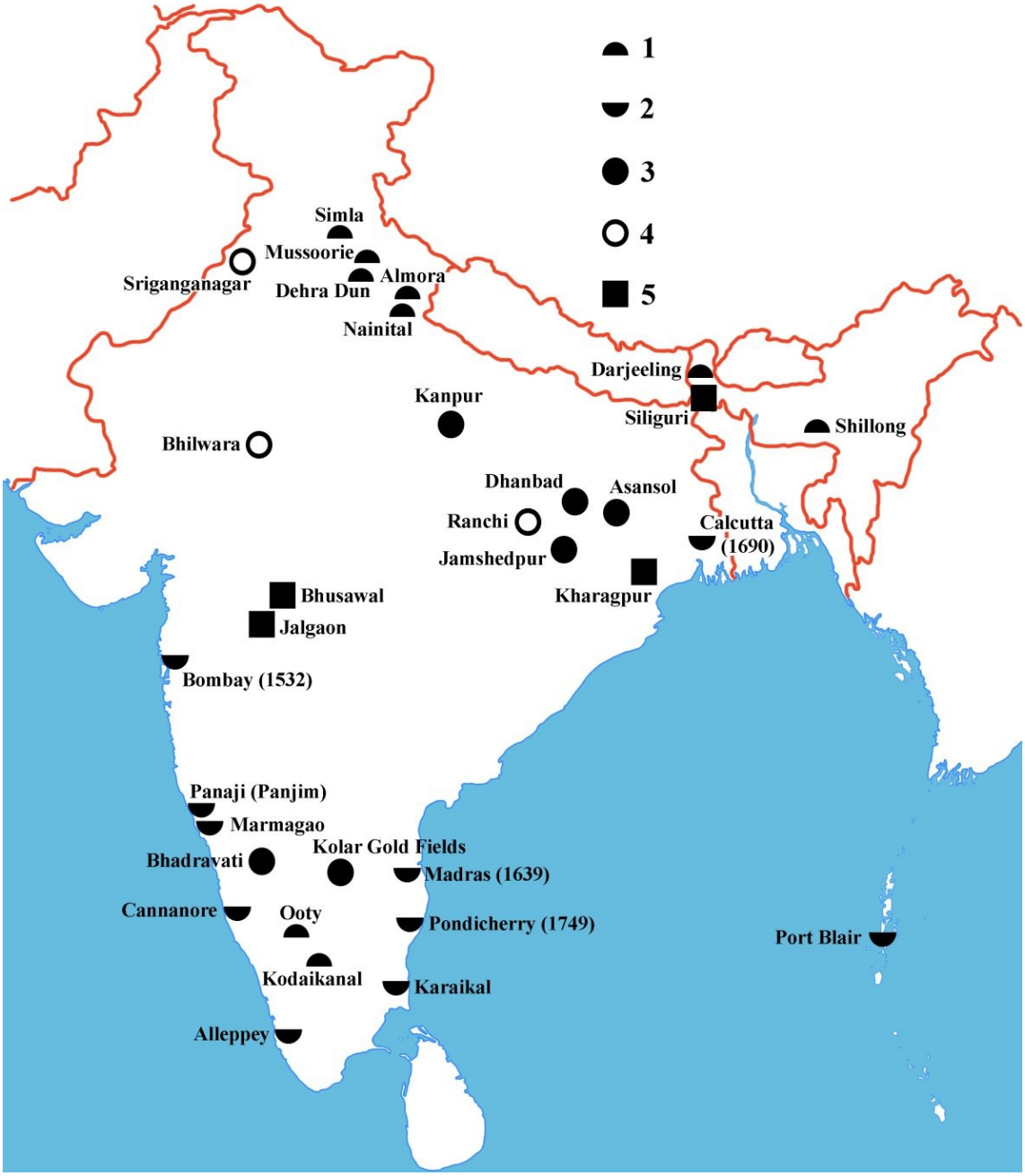

Jelmagyarázat: 1= hegyi állomások; 2= kikötővárosok; 3= iparvárosok; 4= egyéb városok; 5= közlekedési csomópontok, szállítási központok

A város-triumvirátus rendelkezett a legfontosabb igazgatási, ipari és kereskedelmi funkciókkal. A city fókuszpontjában – az üzleti negyedben – többemeletes, európai stílusú épületek helyezkedtek el, otthont adva a jelentős bankok, ipari- és kereskedelmi vállalatok központjainak. Számos utca, mellékutca specializálódott különböző termékek – ruházati, lakberendezési, gyógyszertári, elektromos és más készülékek – gyártására, kereskedelmére, elkülönülve a szolgáltató és szórakoztató negyedektől. A vasúti- és közúti közlekedés legfontosabb állomásai szintén az üzleti negyed részét képezték. Az elővárosi vasutak, villamos-pályák, buszvonalak tovább színesítették a koloniális városképet, elkülönítve azokat a belső területek tradicionális városaitól.

A város igazgatási központja nem kevésbé volt érdekes. A calcuttai Dalhousie tér, vagy a madrasi Szt. György erőd közel feküdt a fő üzleti negyedhez (központhoz) és annak társközpontjaként működött. Mindkettőnek jelentős brit, általában neoromán épületegyüttesei voltak. Az indusok így betekintést nyertek az európai kultúra alkotásaiba, a jövevények pedig némileg otthon érezhették magukat. Ezekben a városokban nem építettek az indiai hagyomány alapján tervezett objektumokat. Ami emlékeztette az embereket arra, hogy mégiscsak Indiában vannak: a bennszülött lakosság zsúfolt és elhanyagolt negyedei, amelyekben a tősgyökeres népesség lakott.

1911-ben Brit-India adminisztratív központja Calcuttából Delhibe került, ahol egy teljesen új főváros – Újdelhi – épült, mely nagyjából 1935-re készült el teljesen. Újdelhi modern üzleti negyeddel rendelkezett, nem messze tőle pedig egy pompás igazgatási komplexum létesült. Ez a vadonatúj település kiterjedt villanegyedekkel, kertekkel, széles, fásított utcákkal rendelkezett, az európai ízlésnek megfelelően. Ma a Delhi Szövetségi Területen belül ennek a városrésznek a képe éles ellentéte a Mughalok Shahjahanabadjának, amely meglehetősen leromlott és ütött-kopottá vált az idők során.

A hegyi állomások, vagy hegyi települések is az indiai településhálózat brit gyarmati örökségét képezik, melyek a függetlenség óta számos indiai elemet integráltak. A britek, akik az indiai éghajlatnál jóval hűvösebbhez szoktak, a dél-ázsiai nyarat igen barátságtalannak és az egészségükre ártalmasnak találták. A hegységek – ahol a nyár jelentős részét töltötték – menekülési utat kínáltak a forró, humid síkságokról. Még a főváros is elköltözött, évente hat hónapra, Delhiből Simlába. A brit alapítású hegyi települések tszf. 1500-3000 m között helyezkednek el, hangulatukban a ködös Albion vidékét idézik, mely után annyira vágyakoztak az Indiába szakadt angolok.

Az első hegyi állomások 1815-től születtek, majd 1875-re számuk meghaladta a nyolcvanat. Négy körzetbe koncentrálódtak, kiszolgálva a négy nagy világvárost, Calcuttát, Delhit, Bombayt és Madrast. Ezek a következő térségeket jelentették: Darjeeling-Shillong (Dardzsiling-Sillong) Calcutta közelében, Simla-Mussoorie-Nainital (Maszurí-Nainital) Delhitől nem messze, Mahabaleshwar (Mahábalésvar) a Nyugati-Ghatokban Bombayhez közel és a Nilgiri-Kodaikanal vidék Tamil Naduban.

A hegyi települések eredetileg az európai népesség igényit elégítették ki, akik elsősorban gyarmati tisztviselők és katonák, illetve családtagjaik voltak. Az idők során jelentős létszámban települtek indusok ezekre az állomásokra, hiszen az itt erősödő szolgáltató szektornak dolgos kezekre volt

szüksége. Iskolák, kórházak, szállodák, klubok épültek kizárólagosan európai használatra. A nők és a gyerekek alkották a brit „hegyi népesség" nagyobbik részét, mivel a férfiakat elfoglaltságuk jobbára a síksághoz kötötte. Később az angolokat a hegyekbe az indiai uralkodói családok is követték, akik felépítették ott nyári palotáikat. A hegyi települések nem csak a briteket, de általában a szubkontinensen tartózkodó jómódú fehéreket és a keresztény misszionáriusokat is kiszolgálták.

A síkságokon élő indiai tömegek számára a hegységek spirituális jelentőséggel bírtak, ahol elmélkedni, imádkozni lehet, elszakadva a világi környezettől. A Himalájának mitológiai jelentősége is van, azon túl, hogy a szent Gangesz is ott ered. Ennek egyik megnyilvánulásaként a VIII. században Adi Sankaracharya (Sankaracsarja) templomokat alapított Badrinathban, Kedarnathban és Amarnathban. D-en hasonlóképpen templomok épültek, és imahelyek létesültek a hegyvidéki tájakon, melyek napjainkig zarándokok célpontját képezik. A brit nézőpont ettől jelentősen különbözött. Számukra a hegyi állomások ideiglenes otthonként szolgáltak, a hazájuktól távol, a megszokott klímát idézve. Ma a hegyi települések jórészt rekreációs célokat szolgálnak, főleg az új városi elitet toborozva.

A tea- és kávéültetvények szintén új települések létrejöttét generálták Assam (Asszám) síkságain, illetve Kerala, Tamil Nadu és Karnataka hegyvidéki tájain. Ezek a szegény munkásoknak mind az önkéntes, mind a kényszerített bevándorlását indukálták. Assam esetében döntően Biharból és Nyugat-Bengálból érkeztek, míg a D-i hegyi ültetvények a szomszédos körzetekből verbuváltak. Ezek a települések sohasem nőttek túlságosan nagyra, viszont határozott városi karakterrel rendelkeztek az ipari növény feldolgozása, kereskedelme, illetve az erre építő vállalatok létesítményei, munkásaik lakásai miatt.

A britek érkezése előtt kialakult, az indiai településhierarchia magasabb szintjein elhelyezkedő elemek jelentős részének városképe alaposan megváltozott a gyarmati idők során. Az átalakulás legszembeszökőbben a „British Raj" igazgatási központjain látszott, a provinciák fővárosain, a körzetek székhelyein és a tehsilek vezető településein. A városi polgárság lakónegyedei (civil lines) mindegyik adminisztratív szerepkörrel rendelkező településen megjelentek, míg a helyőrségek (cantonment) jobbára csak a nagyobbakban, biztonsági megfontolásból. A polgárnegyedek és a helyőrségek – mint a brit polgárok, katonák lakó- és munkahelyei – kapcsolódtak, de el is különültek az őslakosok negyedeitől. Előbbieket tervezőasztalon született nagy, nyílt terek, parkok, széles utak jellemezték, központjukban az igazgatási épületekkel. Ezek, kiegészülve a villákkal, családi házakkal, a mai indiai városok karakterisztikus gyarmati örökségét képviselik.

A polgárnegyedekkel ellentétben, a helyőrségek kevesebb település sajátjai voltak, de annál feltűnőbb jelenségként. Az összes (114) a XIX. század végén és a XX. század elején készült és csupán 5%-uk épült a hegyi állomásokhoz. Döntően Punjabban és a mai Uttar Pradesh Ny-i részén

funkcionáltak, míg napjaink négy legdélibb államában csak öt működött. Ezek eredetileg a brit tisztviselők és katonák számára épültek. Az indiai katonákat izolálva szállásolták el, a helyőrségen belül. A barakkok térbeli szegregációján túl a katonáknak sem volt szabad érintkezniük.

A városi polgárság lakóterei és a helyőrségek a társadalmi távolságot szimbolizálták az indiai tömegek és európai uraik között. A britek a muszlim uralkodóknál is tudatosabban őrizték meg identitásukat és élesen elszigetelődtek alattvalóiktól. Így a városon belüli megosztottság erősödött, miképpen az urbánus és rurális különbségek is.

Érdekes útleírásokkal, bennük a települések képének felidézésével találkozhatunk, ha az 1900-as évek elején megjelentetett, Indiáról szóló könyveket forgatjuk, mint pl. a Franklin Társulat, részben magyar szerzőktől származó, részben fordításokon alapuló köteteit. Ilyen John Hagenbecknek a XX. század eleji Madrasról festett képe, mely a fentiekben leírtakat támasztja alá: „A Coromandel-part büszkesége Madras. Calcutta és Bombay után ez a hatalmas kiterjedésű város India legnépesebb városa. A hajózásra veszedelmes, sekély, homokos tengerpartja elnyúlik vagy tizenöt kilométerre s a parttól befelé jó félannyi szélességet foglal el a város. Környéke lapos. Voltaképpen nem is egy város; két jókora folyó, csatornák, víztükrök, parkok, szabad térségek több várossá tagolják szét. … Törvényszéki palotája talán a földkerekség legmonumentálisabb törvényháza. Mint kisebb fokon Colombo, Madras is azok közé az indiai városok közé tartozik, amelyet az idegen át sem tud tekinteni, olyan nagy területre szóródik szét. Csak részleteiben, egyes jellemző sajátságaival hat. A szűk utcájú George Town a kikötő mellett, a bankok, hivatalok és üzletek városnegyede. Zsúfolt és forgalmas. A szomszédos régi Fort St. George, kaszárnyáival, a katonai városnegyed. Innen indult meg Dél-India meghódítása[13]. A Cooum-folyó szigete a parkok és játszóterek – a sport – városrésze. Az Egmore- és Nungambakam-negyed messze terjedő kertvárosai, a múzeum, kormányzóság, templomok, klubépületek és szobrok, ez az angolok városrésze. A Marina nagy parti sétaterén találkozik esténkint a «társaság». A négykilométeres sétaúton csakúgy nyüzsög a sok kocsi, autó. Gyalog nem jár senki, csak a szegénysorsú bennszülött; a fehér gyarmatos és a jómódú indus legfeljebb ha sportból mutatkozik olykor gyalogszerrel. A Marina a világ egyik legszebb tengerparti sétahelye. Fényűző pompájúak, valósággal fejedelmiek az európai gyarmatosok «bungalow»-i Nungambakamban. A gyönyörű parkok, játszó- és sportterek Madras legnagyobb látványosságai."[14]

[13] V.ö. Baktay E. (1941): India I-II. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. p. 496. és Baktay E. (1984): Kőrösi Csoma Sándor. Gondolat Kiadó, Budapest, p. 86. A magyar indológus szerint Madras volt az első, „archimédeszi pont", ahol az angolok megvetették lábukat Indiában, még a XVII. század elején, majd innen kiindulva hódították meg a szubkontinenst.

[14] Hagenbeck, J. (é.n.): India szigetvilága. Franklin-Társulat, Budapest, pp. 27-28.

A XIX. század második felének nagy horderejű folyamata volt a vasútépítések megindulása, melynek hatására a városok hálózatba kapcsolódtak, melyben a világvárosok rendelkeztek vezető szereppel, a százezres települések pedig másodrendű központként voltak jelen. A vasútvonalak kiépülésével fellendült a kereskedelem, megvetette lábát a modern gyáripar, így – nagyobb volumenben csak az 1930-as évektől – felgyorsítva az urbanizáció folyamatát.

A városmorfológiai hatása jórészt a vasútállomások megjelenéséhez köthető, melyek gyorsan a városok új fókuszpontjaivá váltak, versenyre kelve az üzleti negyeddel. A városnövekedés iránya a vasútállomást célozta és a fő üzleti negyed is elmozdult a pályaudvar irányába. Az eredmény a városközpont és a vasútállomás közti tervezetlen városnövekedés lett. Ugyanakkor a vasúti dolgozók számára, a nagyobb városokban, új lakóterületek épültek. Természetesen minőségükben eltértek az irányítók és a beosztottak részére készült otthonok. Ezek a negyedek az indiai városok integráns részeivé váltak. A hálózat bővülésével a kiszolgáló-szolgáltató infrastruktúra és a dolgozói létszám is gyarapodott, mely új vasúti központok létesülését eredményezte. Ilyenek: Jamalpur (Dzsamalpur) Bihar államban, Waltair (Velter) Andhra Pradeshben, Bareilly és Meerut Uttar Pradeshben, Nagpur Maharashtrában stb.

A XVIII. század második felétől Angliából terjedő ipari forradalom egy évszázad után érte csak el a szubkontinenst. Az első gyáripari tevékenység a pamutiparhoz kötődött, Bombayben és Ahmedabadban, a jutaiparhoz Calcuttában és a szénbányászathoz a Damodar völgyében. Ugyanakkor a textilipar India más részein is megjelent, döntően a pamutipari ágazat. A brit uralom megszilárdulásának idején mindössze két igazi iparvárosa volt Indiának: Kanpur és Jamshedpur. Kanpur a bőr- és gyapjúiparra specializálódott, míg az 1907-ben alapított Jamshedpur India fő vas- és acélipari városa maradt 1947-ig. Az ország ipari fejlődése a függetlenség kivívásáig elég szerény maradt, döntően a már meglévő városokba koncentrálódott, melyek közül iparával kiemelkedett Bombay, Calcutta és Madras, ám csak az első kettőben fejlesztettek külön ipari övezetet.

Egyidejűleg a XX. század első felében, Indiában a mezőgazdasági népesség aránya emelkedett. Míg a lakosság 1911 és 1946 között csaknem 100 millióval nőtt, az iparban foglalkoztatottak száma valamelyest csökkent. A mezőgazdaságban a gépesítés és a kemizálás teljes hiányát nem ellensúlyozta, hogy egyre újabb területeket fogtak öntözés alá. Bár a modern gyáripar expanziója éppen ebben az időszakban indult meg, felszívó hatása nem csökkentette a mezőgazdaságra nehezedő nyomást: a gyarmati időszak végén a lakosság közel 90%-a élt falun, és 70%-a kizárólag mezőgazdasági munkával foglalkozott (Balogh A. 1979) *(1. és 2. táblázat)*.

1. táblázat: India lakossága és az ipari foglalkoztatottak száma

Év	India lakossága	A gyár- és kézműiparban foglalkoztatottak száma
1911	318,2 millió	17,5 millió
1921	318,9 millió	15,7 millió
1931	352,8 millió	15,3 millió
1941	388,9 millió	16,0 millió
1946	404,9 millió	17,0 millió

Forrás: BALOGH A. 1979

A XX. század első felében a gyár- és kézműiparban foglalkoztatottak csökkenése nem mond ellent a modern gyáripar fejlődésének *(1. táblázat)*, mivel ez az apadás a kis- és kézműipari foglalkozást űzők számának visszaeséséből adódott. Közben a gyáriparban foglalkoztatottak köre lényegesen bővült, a II. világháború idejére hat millióra. Ezt a konjunkturális időszakot jelzi, hogy az I. világháború előestéjén India a világ negyedik textilipari hatalma volt. Létrejött a szubkontinenst szénnel teljesen ellátó kitermelőipar: 1900-ban 6 millió, 1912-ben 12 millió, 1917-ben 21 millió, 1938-ban 28 millió tonna szenet bányásztak. Megindult a vas- és acéltermelés. Az 1907-ben Biharban, teljes egészében indiai tőkével létesített Tata Iron Steel Company az 1930-as évek végére évi 800 000 tonnányi termelésével a világ egyik legnagyobb acélművévé nőtt. Ez az évi indiai szükséglet felét elégítette ki. A brit uralom utolsó fél évszázadában a gyáripari termelés a hatszorosára nőtt, ami évi 4,2%-os bővülést jelentett, viszont a népességnövekedés miatt az egy főre jutó ipari termelési érték gyarapodása csak évi 0,4% volt (BALOGH A. 1979). A II. világháború végére India a világ harmadik legnagyobb fegyvergyártójává lépett elő, egészében véve pedig a kilencedik legnagyobb ipari hatalommá vált (HAJDÚ Z. 2005).

Az indiai brit uralom egyik legfontosabb hozadéka – még ha limitált mértékben is – a városi közszolgáltatások bevezetése volt. A vezetékes vízellátás, az elektromos hálózatok kiépítése, a közvilágítás, a szennyvízelvezetés, modern bevásárlóutcák meghonosítása, rekreációs területek (parkok, játszóterek, sportpályák, szórakozóhelyek) létesítése, mind az angolok „számlájára írandó". 1947-ben India városainak döntő többségében nem volt áramszolgáltatás és a gyenge infrastruktúra a mai napig az ország városainak jellemzői közé tartozik. Persze a brit időkben a közszolgáltatások majdnem kizárólag a polgári negyedekre és a helyőrségekre korlátozódtak. Az indusok városrészei túlnyomórészt a modernizáción kívül rekedtek. Városi testületeket hoztak létre a közszolgáltatások felügyeletére – a helyi, alulról szerveződő demokrácia érdekében – több városban 1881-től. Ezek ki-

váltképpen a helyi adók beszedését, az úthálózat fenntartását, a hulladékgyűjtést, az emésztőgödrök és derítők tisztítását, az alapfokú oktatást és a közegészségügyet felügyelték, irányították. A várostervezés nem vált általánossá a gyarmati időkben, mindemellett törvények születtek a slumök körülményeinek javítására Bombayben és más nagyvárosokban a XX. század első két dekádjában.

Az 1800-tól 1947-ig tartó időszak során India számottevő része kívül esett a közvetlen brit törvényhozói-igazgatási hatáskörön *(6. ábra)*. 1947-ben 548 hercegi állam létezett, melyek között voltak méretükben a brit provinciákkal vetekedők, pl. Hyderabad vagy Mysore (Majszúr). A hercegi államokban az urbanizációt befolyásoló közvetlen intézmény az alkirályi képviselet épülete és néhány nagyobb városban a helyőrség volt. Hyderabadban, Mysoreban és más nagyobb hercegi városokban az alkirályi képviselet környezetében lévő településrészek gyorsabban növekedtek, kihasználva a terület kínálta viszonylagos biztonságot és szabadságot, elkülönülve az önkényúrtól. Ezen államok kisvárosai stagnáltak az időszak alatt. Néhány kivételtől eltekintve a hercegi államok gazdasági értelemben a perifériát reprezentálták, mely meg is látszott urbanizáltságuk alacsonyabb szintjén.

6. ábra: Az Indiai Birodalom 1931-ben

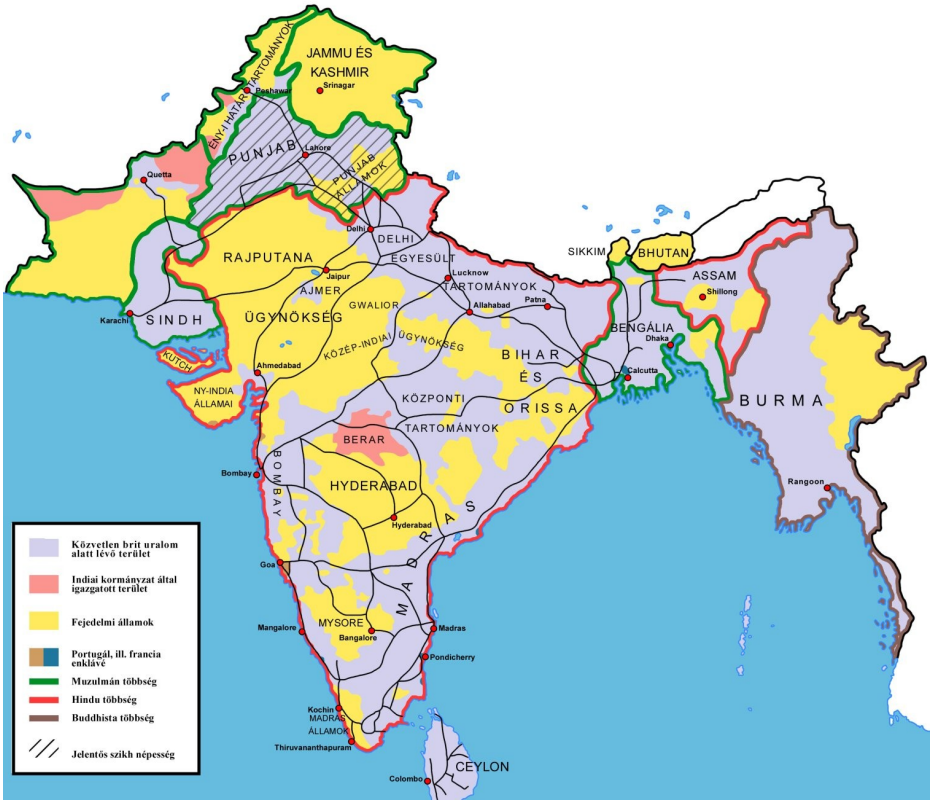

Forrás: BARRACLOUGH, G. – STONE, N. 1992 alapján szerk. WILHELM Z.

A brit időszakban a városok szellemisége az elnyugatiasodás irányába hatott. Közoktatási és felsőoktatási intézményeikben a diákok nyugati nyelveket és gondolatokat tanultak. Új, nyugati mintákat követő elit született. Öltözködésük, étkezési szokásaik és általános viselkedésmintáik nyugatiak voltak. A képzettek a brit igazgatási gépezetben kaptak állásokat és mindenben az angolokat igyekeztek követni. A veszternizáció mély gyökeret vert Indiában, és talán ez a legjelentősebb társadalmi aspektusa a gyarmatosításnak, mivel az új elit elidegenedett a városi és falusi tömegektől. Az urbánus és rurális tér közötti szakadék tovább mélyült, egyúttal – az indiai társadalmi és politikai rendszer balszerencséjére – máig él.

ENYEDI GY. (2006) szerint az elmúlt fél évezredben az európai – térszerkezetű, funkcionális és társadalmi szervezetű – várostípus világszerte elterjedt, alkalmazkodva a helyi földrajzi adottságokhoz. A modern urbanizáció története: az európai város – különböző mélységű – globális elterjedésének története. A fentiekből kitűnik, hogy ez alól India sem kivétel, hiszen az ország négy vezető, makroregionális centruma európai alapítású: Mumbai (Bombay), Kolkata (Calcutta), Újdelhi, Chennai (Csennáj – Madras).

6. URBANIZÁCIÓ A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTÁNI IDŐSZAKBAN

Az indiai városfejlődés legfontosabb szakasza a függetlenség kivívása után következett. A gyarmati periódus ellentéteként, 1947 után általános érvényű, gyors városnövekedés indult, főleg a legalább százezres települések esetében. A független India első, 1951-es cenzusától 2001-ig 4,5-szeresére nőtt a városi lakosság, ugyanakkor arányuk alig 1,5-szeresére *(2. táblázat)*. A milliós nagyvárosok száma ugyanezen időszak alatt négyről 35-re emelkedett, melyek közül három – Mumbai, Kolkata, Delhi – lakossága tízmillió felett van. Persze adódik a kérdés, hogy mely települések számítanak Indiában városnak? Nos, a kritériumok a XX. század elejétől változtak, 1901-ben a helyhatóságokkal, polgári lakóterületekkel, helyőrségekkel, legalább 5.000 lakossal rendelkező települések számítottak városnak. 1911-ben már a hercegi államok fővárosait is, kivétel nélkül, ide sorolták, ami a függetlenség után nyilván okafogyottá vált. 2001-ben az önkormányzatiság intézményrendszerének meglétéhez, a férfi munkavállalók minimum 75%-ának nem az agrárszektorbeli tevékenységéhez, a legalább 400 fő/km^2-es népsűrűséghez kötötték. Elvileg létezik egy népességhatár is, 5.000 fő, de a gyakorlatban ez nem működik *(3. táblázat)*, mivel az államok, szövetségi területek számára megengedett – a népszámlálási hatóságokkal való konzultációt követően –, hogy indokolt esetben városként

definiáljanak fontos ipari, turisztikai stb. településeket. Ebből következően az indiai városok lélekszámának abszolút szélsőértékei óriási differenciát mutatnak, hiszen a legkisebb – a Gujarat állambeli Vasna Borsad ipari települése – 338 főt számlált 2001-ben, míg Mumbai 16,37 milliót.

1947 után az indiai urbanizáció fontos elemei a következők:

- a menekültek és településeik zömmel Észak-India urbánus térségeiben;
- új, igazgatási funkciókkal rendelkező városok építése, mint Chandigarh (Csandigár), Bhubaneshwar (Bhuvanésvar) és Gandhinagar;
- modern iparvárosok, iparnegyedek alapítása;
- a százezres és milliós települések gyors növekedése;
- a kisvárosok stagnálása, esetenként hanyatlása;
- a slumök erőteljes növekedése a milliós városokban és a város-vidék dichotómia erősödése;
- a várostervezés bevezetése és a kommunális szolgáltatások elterjedése.

Közvetlenül a függetlenség kivívása után, Indiába menekültek tömege érkezett. Két fő iránya, vagy forrása volt a migrációnak: a nyugat- és kelet-pakisztáni. A mai Pakisztánból érkezők Delhi – az új nemzeti főváros – felé mozogtak, sokan ott leltek menedékre, illetve Punjabban, ide értve napjaink Haryanáját is, de Uttar Pradesh Ny-i vidéke szintén célterületnek számított. A mai Bangladesből menekülők Calcuttában és környékén telepedtek le, emellett jórészt Assamban és Tripurában. Teljesen új városok épültek a jövevények számára, melyek közül egy Nyugat-Bengálban, öt Uttar Pradeshben, négy Punjabban, három Gujaratban és egy Maharashtrában fogadta a rászorulókat. Ezen kívül a már meglévő városokban is létrehoztak új negyedeket – szám szerint 19-et, Punjabban, Haryanában és Delhiben – a menekülőknek, ezeket modellvárosoknak nevezték. Ezzel szemben a Kelet-Pakisztánt elhagyók zöme Nyugat-Bengál, Assam és Tripura rurális térségeiben talált új otthonra. A menekültek hatása az indiai urbanizációra sokkal jelentősebb az É-i államokban, mint az ország többi részén. Érkezésük következményeként jelentősen felduzzadt az É-i nagyvárosok létszáma, a metropoliszok azóta sem könyvelhettek el olyan mérvű növekedést, mint 1941 és 1951 között *(3. táblázat)*.

2. táblázat: Az urbanizáció trendjei Indiában 1901 és 2001 között – SZERK. WILHELM Z.

Év	Városok száma	Városi népesség (ezer fő)	Városi népesség aránya (%)	Dekádonkénti növekedés (%)
1901	1 827	25 851,9	10,84	-
1911	1 815	25 941,6	10,29	0,35
1921	1 949	28 086,2	11,18	8,27
1931	2 072	33 456,0	11,99	19,12
1941	2 250	44 153,3	13,86	31,97
1951	2 843	62 443,7	17,29	41,42
1961	2 365	78 936,6	17,97	26,41
1971	2 590	109 113,9	19,91	38,23
1981	3 378	159 462,5	23,34	46,14
1991	4 689	217 611,0	25,71	36,47
2001	5 161	285 354,9	27,78	31,13

Forrás: Census of India 2001

India 1947-es megosztása, majd az államok átszervezése 1956-ban, nyelvi államokat eredményezett, néhány esetben megfelelő főváros nélkül. Ezért épültek új székhelyek, központi segítséggel, melyek közül a legfigyelemreméltóbb Chandigarh, mely egészen új építészeti megoldásokat hozott Indiába.

A függetlenség utáni indiai gazdaságpolitikai berendezkedés sajátja volt a nagymérvű iparosítási program, melynek ellenére, a gazdasági rendszerváltozás idejére még mindig csak a világ tizedik ipari országa volt. Mindenesetre a szekunder szektorba történő beruházások komoly nyomot hagytak a városhálózat jellegén. Olyan százezres acélvárosok születtek, mint Bokaro, Rourkela, Durgapur, Bhilai Nagar *(7. ábra)*. Más új iparvárosok a petrolkémiára specializálódtak: Haldia, Ankleshwar, Barauni, Noonmati. A műtrágyagyártás katalizálta Sindri, Mittrapur, Naya Nangal és Namrup létrejöttét. Újdonsült kikötővárosok is épültek, mint Kandla, vagy Paradeep. Alumíniumgyártásuk emelte városi rangra Korbát és Ratnagirit. Természetesen az új városok mellett jócskán invesztáltak a már meglévő nagyvárosok új iparnegyedeibe is, ezek száma meghaladja a százat, melyeken felül több mint 500 gyáripari terület működik még a százezres városok peremkerületeiben.

7. ábra: A függetlenség elnyerését követő időszak néhány fontos városa Indiában – szerk. WILHELM Z.

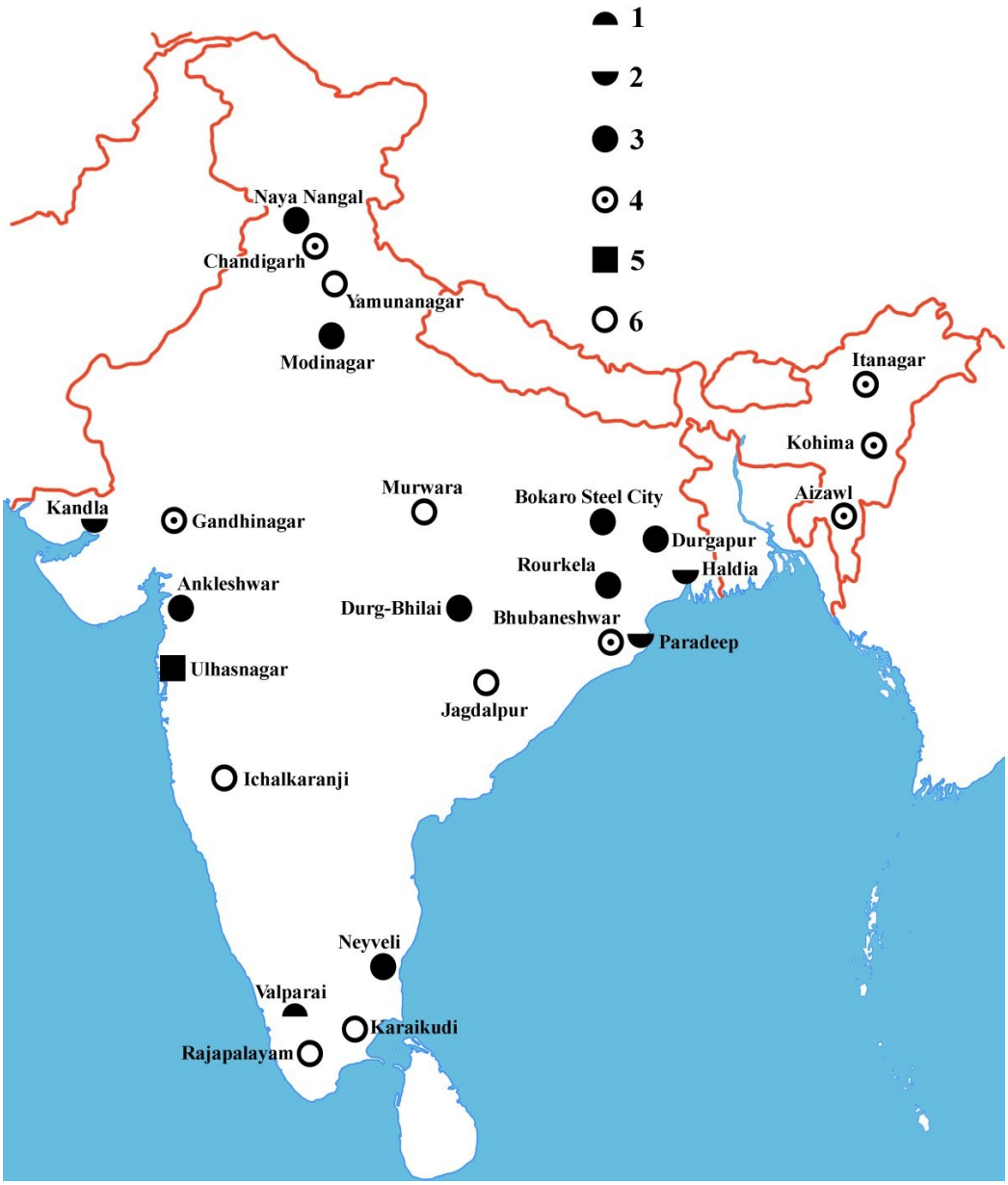

Jelmagyarázat: 1= ültetvények városai; 2= kikötővárosok; 3= iparvárosok; 4= államok fővárosai; 5= menekültvárosok; 6= egyéb városok

A függetlenség időszakának figyelemreméltó fejleménye a százezres és milliós városok gyorsütemű növekedése *(8. és 9. ábra)*. Amíg 1951-ben a városi népesség 45%-a lakott ezeken a településeken, addig 2001-ben már közel kétharmaduk *(3. táblázat)*. Lélekszámuk ugyanakkor 6,5-szeresére duzzadt. A kategóriába tartozó települések rovatába 1951-ben 76-ot írhattak a számlálóbiztosok, ezzel szemben 2001-ben 423-at. Hallatlan mértékben növekedett a milliós városok száma is. Az első független népszámláláskor öt ilyen volt, az új évezred elejére viszont már 35 *(4. táblázat)*!

8. ábra: A különböző városkategóriák népességének változása Indiában – szerk. Wilhelm Z.

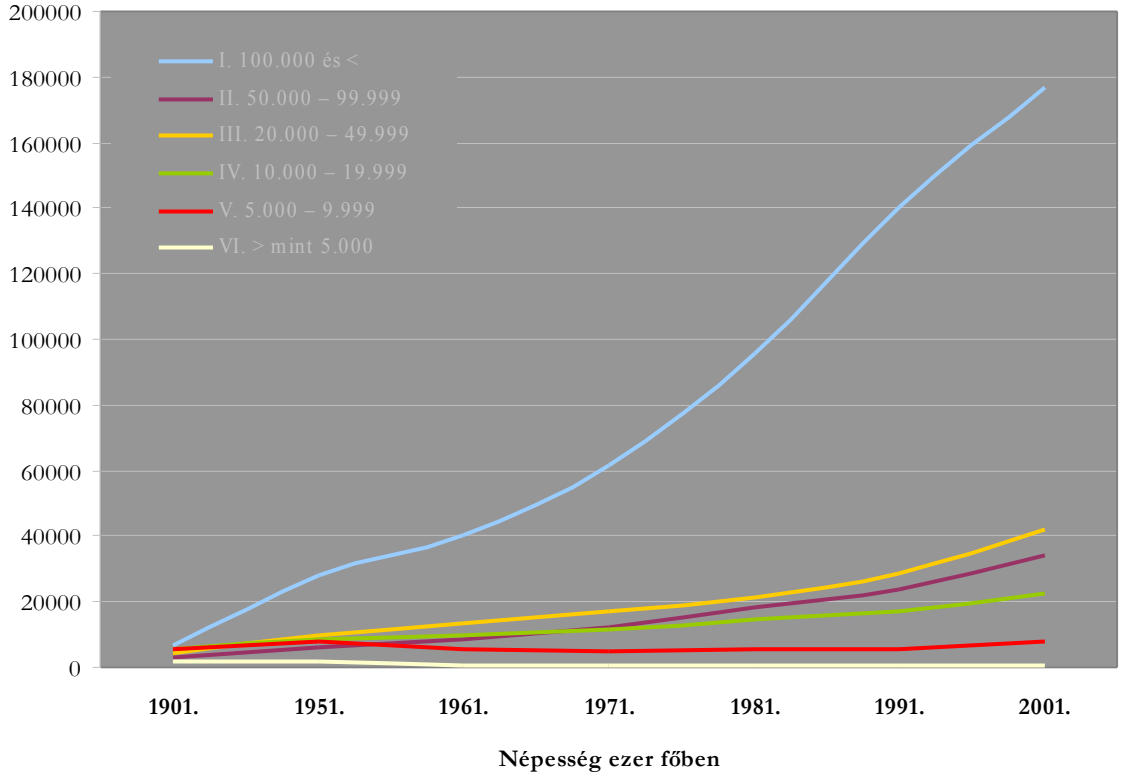

Forrás: Census of India 2001

3. táblázat: India városkategóriák szerinti urbánus népessége és arányuk – szerk. Wilhelm Z.

Városkategória	Népesség ezer főben és a városlakók aránya						
	1901	**1951**	**1961**	**1971**	**1981**	**1991**	**2001**
I.	6 652	27 812	40 518	61 863	95 952	140 067	176 722
100 000 <	*25,89%*	*44,87%*	*51,72%*	*57,15%*	*61,34%*	*64,91%*	*62,31%*
II.	3 011	6 109	8 659	12 108	18 195	23 629	34 098
50 000 – 99 999	*11,72%*	*9,86%*	*11,10%*	*11,18%*	*11,63%*	*10,95%*	*12,02%*
III.	3 994	9 745	13 154	17 103	21 584	28 688	41 957
20 000 – 49 999	*15,54%*	*15,72%*	*16,80%*	*15,80%*	*13,80%*	*13,30%*	*14,79%*
IV.	5 281	8 412	9 934	11 861	14 543	17 074	22 307
10 000 – 19 999	*20,55%*	*13,57%*	*12,68%*	*11,00%*	*9,30%*	*7,91%*	*7,87%*
V.	5 186	7 983	5 449	4 824	5 386	5 650	7 746
5 000 – 9 999	*20,18%*	*12,88%*	*6,96%*	*4,46%*	*3,44%*	*2,62%*	*2,73%*
VI.	1 572	1 925	629	496	760	663	772
< 5 000	*6,12%*	*3,11%*	*0,80%*	*0,46%*	*0,49%*	*0,31%*	*0,27%*
Összesen	25 696	61 986	78 343	108 255	156 420	215 771	283 602

Forrás: Census of India 2001

Ennek a megdöbbentően gyors növekedésnek az igazi vesztesei a kisvárosi hálózat tagjai, hiszen nincs lehetőségük versenyre kelni „nagy testvéreikkel" a munkalehetőségeket, az oktatási intézményeket, az egészségügyi szolgáltatásokat tekintve. Továbbá a metropoliszok döntően tervezetlen és ellenőrizhetetlen gyarapodása rengeteg problémát szült: gyötrő gond a lakáshiány, a közszolgáltatások fogyatékossága stb.

4. táblázat: A milliós városok és agglomerációk néhány jellemzője Indiában

Népszámlálási év	Milliós városok száma	Népesség (millió fő)	Átlagos népességük (millió fő)	A milliós városok, agglomerációk népességének aránya a városi populáción belül (%)	Dekádonkénti népességváltozás (%)
1901	1	1,51	1,51	5,84	-
1911	2	2,76	1,38	10,65	82,78
1921	2	3,13	1,56	11,12	13,41
1931	2	3,41	1,70	10,18	8,95
1941	2	5,31	2,65	12,02	55,72
1951	5	11,75	2,35	18,81	121,28
1961	7	18,10	2,59	22,93	54,04
1971	9	27,83	3,09	25,51	53,76
1981	12	42,14	3,51	26,41	51,42
1991	23	70,66	3,07	32,54	67,68
2001	35	107,88	3,08	37,81	52,67

Forrás: KHULLAR, D. R. 2006 alapján szerk. WILHELM Z.

A metropolizációval párhuzamosan stagnált (a 20 000 és 100 000 közöttiek), illetve sorvadt (20 000 lakosnál kevesebb) a kisvárosi hálózat *(3. táblázat)*. A városok száma az 1951-től 2001-ig tartó időszakban 2 844-ről 5 161-re emelkedett *(5. táblázat)*. Megjegyzendő, hogy a városok száma 1951 után csökkent, köszönhetően a közigazgatási változásoknak (pl. a hercegi államok székhelyeinek funkcióvesztése) és a városi kritériumok szigorodásának. A városok száma csak az 1981-es népszámlálás idejére haladta meg az 1951-es szintet. Egyidejűleg a 20 000 főnél kevesebb lakost számláló városok összege 2 345-ről, jelentős növekedést elkönyvelve (az időszak közepén még csökkenést mutatva: 2 020 db volt ebben a kategóriában), 2 844-re gyarapodott. Mindemellett az urbánus népességen belüli arányuk a közel egyharmados szintről 10,87%-ra zuhant. Ugyanakkor a hivatalos indiai területfejlesztés kiemelt szerepet szánt ezeknek a településeknek, ebből következően a rurális fejlesztési törekvések sem voltak túlzottan sikeresek…

5. táblázat: Az indiai városállomány néhány jellemzője 2001-ben – szerk. WILHELM Z.

Városkategória	Városok száma	Népességük (millió fő)	Arányuk a városi népességből (%)	A népességnövekedés aránya, 1991-2001
I. 100 000 <	423	172,04	61,48	23,12
II. 50 000 – 99 999	498	34,43	12,30	43,45
III.20 000 – 49 999	1 386	41,97	15,00	46,19
IV.10 000 – 19 999	1 560	22,60	8,08	32,94
V. 5 000 – 9 999	1 057	7,98	2,85	41,49
VI < 5 000	227	0,80	0,29	21,21
Összesen	5 161	285,35	100,00	31,13

Forrás: Census of India 2001

A nagyvárosok rohamos növekedése számos gond forrásává vált. Ezek közül a legégetőbbnek a társadalom szegényebb rétegeinek lakáshoz juttatása bizonyult. Döntő részük munkalehetőséget remélve érkezett a már amúgy is óriásira duzzadt településekre. A rendelkezésre álló lakásállomány a migránsok számára megfizethetetlen, ezért jelentős számban illegális módon foglaltak lakást, illetve települtek le üres köz- vagy magánterületeken. Napjainkra India nagyvárosainak elválaszthatatlan részét képezik a szörnyű megjelenésű, borzalmas életkörülményeket „biztosító" slumök. Mindemellett a nagyvárosok tervszerűtlenül terjeszkedtek a perifériájukon elhelyezkedő falvak irányába, melyek mára fizikai részükké váltak hasonló kondíciókkal, mint fentebb leírtuk. A „rural-urban fringe" minden nagyobb város körül kialakult. A városvezetés számára a legnagyobb feladat a slumok és a fringe falvainak kommunális ellátása, hiszen az ott lakók sem fizetni nem tudnak ezekért, sem adójukkal nem segítik elő kiépítésüket (WILHELM Z. –TRÓCSÁNYI A. 1996). Másrészről milyen erkölcsi, vagy jogi alappal lehet törvénytelenül elfoglalt területek lakóinak közszolgáltatásokat nyújtani? Ugyanakkor jelentős politikai nyomás nehezedik az önkormányzatokra a – legalább részbeni – legalizálás érdekében. Mindebből érzékelhető, hogy a mai India urbanizációs problémáinak egyik – ha nem a – legfontosabb kérdése a nyomornegyedek ügye.

9. ábra: Milliós városok Indiában, 2001-ben – szerk. WILHELM Z.

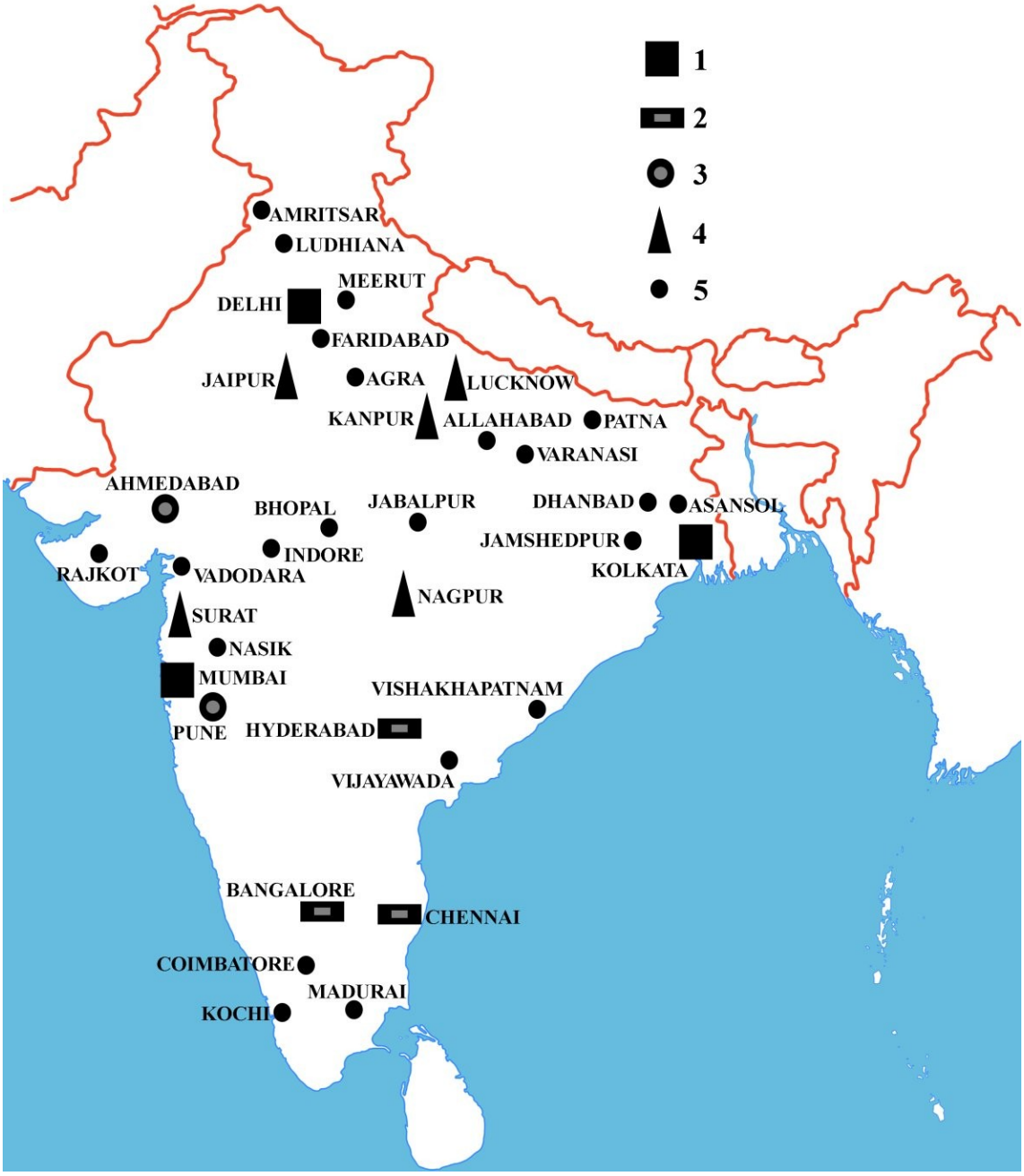

Jelmagyarázat: 1= 10 millió lakosnál több; 2= 5-10 millió lakos; 3= 3-5 millió lakos; 4= 2-3 millió lakos; 5= 1-2 millió lakos

A városlakók arányának államonkénti és szövetségi területenkénti képe meglehetősen heterogén. Ha nem vesszük figyelembe a tulajdonképpen majdnem tisztán városi tértípusokból álló szövetségi területeket (pl. Delhi, Chandigarh, Pondicherry), akkor az Indiában található nagyobb közigazgatási elemek egyike sem éri el az 50%-os urbanizációs szintet *(6. táblázat)*. Mindemellett az olyan óriási közigazgatási területek, mint amilyenek az indiai államok (az EU-25 országai közül Spanyolország vagy Lengyelország felel meg egy átlagos lakosságú indiai államnak), illetve a megavárosok szubkontinensen fekvő képviselőinek adminisztratív hovatartozása alapvetően módosíthatja a statisztikai és vele együtt a térképi felvételt. Ha Delhi nem szövetségi területként szerepelne, akkor Uttar Pradesh állam városlakóinak aránya a 20,78%-os szintnél közel 6%-kal lenne magasabb (26,44%), de a fővárossal szintén határos Haryana államhoz csatlakoztatása esetén máris India legurbanizáltabb egysége jönne létre, hiszen az állam lakosságának hirtelenjében 55,71%-a városlakóvá válna. A dolog fordítva is működik, ugyanis Mumbai (Bombay) és Kolkata (Calcutta) nem szövetségi területek, így Maharashtra és Nyugat-Bengál államok statisztikai adataiban jelennek meg. Ha Mumbait kiszakítanák Maharashrából, akkor az állam urbánus népessége 42,42%-ról 30,72%-ra olvadna. Még drasztikusabb lenne a változás, ha Kolkata kapna szövetségi területi besorolást, mert ebben az esetben Nyugat-Bengál 27,97%-os urbanizációs szintje 13,75%-ra zuhanna *(6. táblázat)*. Mindebből következik, hogy India jelenlegi urbanizációs jellemzőinek vizsgálatát nem célszerű az államok szintjén folytatni.

Mindenesetre az a „makroadatok" mögül is kiviláglik, hogy az egyes államok, szövetségi területek urbanizációs foka és gazdasági teljesítményük összefüggést mutat *(6. és 8. táblázat)*. Mint láttuk, az egyes közigazgatási egységek városi lakosságának magasabb aránya azt feltételezi, hogy ott a metropolizáció mértéke is nagy, ezért az értékteremtő-képességük is jobb ezen államoknak, központi igazgatású területeknek.

6. táblázat: A városi népesség megoszlása Indiában, 2001-ben – szerk. Wilhelm Z.

	Állam/Szövetségi Terület	Népesség	Városi népesség	Városlakók aránya (%)
1.	Goa	1 347 668	670 577	49,76
2.	Mizoram	888 573	441 006	49,63
3.	Tamil Nadu	62 405 679	27 483 998	44,04
4.	Maharashtra	96 878 627	41 100 980	42,42
5.	Gujarat	50 671 017	18 930 250	37,36
6.	Karnataka	52 850 562	17 961 529	33,98
7.	Punjab	24 358 999	8 262 511	33,92
8.	Haryana	21 144 564	6 115 304	28,92
9.	West Bengal	80 176 197	22 427 251	27,97

10.	Andhra Pradesh	76 210 007	20 808 940	27,30
11.	Madhya Pradesh	60 348 023	15 967 145	26,46
12.	Kerala	31 841 374	8 266 925	25,96
13.	Uttaranchal	8 489 349	2 179 074	25,67
14.	Manipur	2 293 896	575 968	25,11
15.	Jammu & Kashmir	10 143 700	2 516 638	24,81
16.	Rajasthan	56 507 188	13 214 375	23,38
17.	Jharkhand	26 945 829	5 993 741	22,24
18.	Uttar Pradesh	166 197 921	34 539 582	20,78
19.	Arunachal Pradesh	1 097 968	227 881	20,75
20.	Chhattisgarh	20 833 803	4 185 747	20,09
21.	Meghalaya	2 318 822	454 111	19,58
22.	Nagaland	1 990 036	342 787	17,23
23.	Tripura	3 199 203	545 750	17,06
24.	Orissa	36 804 660	5 517 238	14,99
25.	Assam	26 655 528	3 439 240	12,90
26.	Sikkim	540 851	59 870	11,07
27.	Bihar	82 998 509	8 681 800	10,46
28.	Himachal Pradesh	6 077 900	595 581	9,79
Államok összesen		1 012 216 453	271 505 799	26,82
1.	Delhi	13 850 507	12 905 780	93,18
2.	Chandigarh	900 635	808 515	89,77
3.	Pondicherry	974 345	648 619	66,57
4.	Lakshadweep	60 650	26 967	44,46
5.	Daman & Diu	158 204	57 348	36,25
6.	Andaman & Nicobar Islands	356 152	116 198	32,63
7.	Dadra & Nagar Haveli	220 497	50 463	22,89
Szövetségi Területek összesen		16 520 990	14 613 890	88,46
India összesen		**1 028 737 443**	**286 119 689**	**27,81**

Forrás: Census of India 2001

A XXI. század elejére, az emberiség történelme során először, a városlakók többségbe kerültek. A Föld 6,2 milliárd lakosából 3,2 milliárdan élnek városokban. A valódi jelentőséget azonban nem ez a számszerű többség adja, hanem a városok, nevezetesen a globális nagyvárosok kiemelkedő gazdasági, irányító, hatalmi és társadalomszervező szerepe. A világ gyors városnövekedése magyará-

zatának kulcsa a fejlődő és emelkedő országok urbanizációjában is keresendő. 1950-ben a Föld tizenöt legnépesebb városa közül tizenkettő volt fejlett országokban és csak három ékelődött közéjük a világ két legnépesebb országából. 2000-re az európai nagyvárosok eltűntek a listáról és csak négy város képviseli az Európán kívüli fejlett világot *(7. táblázat)*. Az ipari forradalom után kibontakozott modern városfejlődés a közelmúltig egyértelműen összekapcsolódott a gazdasági fejlettséggel (ENYEDI GY. 2006).

Az ezredforduló tizenöt legnagyobb városának listáján három indiait találunk, ugyanakkor az ország népessége nagyjából 1/6-a a világénak, városlakóinak aránya kevesebb, mint tizede a Föld városi népességének. India urbánus lakossága 27,78%-ot tesz ki, így jelentősen elmarad planétánk nagyrégióinak szintjétől. Egyszersmind a dél-ázsiai állam városi lélekszáma a harmadik legnagyobb a világon és több mint 12.000, ötezer lakost meghaladó településeivel monumentális városi jellegű infrastruktúra gazdája.

7. táblázat: A Föld tizenöt legnépesebb városa 1950-ben és 2000-ben (millió lakos)[15]

1950			2000		
1.	New York	12,3	**1.**	Tokió	26,4
2.	London	8,7	**2.**	Mexikóváros	18,0
3.	Tokió	6,9	**3.**	Sao Paulo	17,9
4.	Párizs	5,4	**4.**	New York	16,7
5.	Moszkva	5,4	**5.**	Mumbai (Bombay)	16,1
6.	Sanghaj	5,3	**6.**	Los Angeles	13,2
7.	Ruhr-É-Rajna városegyüttes	5,3	**7.**	Kalkutta	13,1
8.	Buenos Aires	5,0	**8.**	Sanghaj	12,9
9.	Chicago	4,9	**9.**	Dakka	12,5
10.	Kalkutta	4,4	**10.**	Újdelhi	12,4
11.	Oszaka	4,1	**11.**	Buenos Aires	12,0
12.	Los Angeles	4,0	**12.**	Jakarta	11,0
13.	Peking	3,9	**13.**	Oszaka	11,0
14.	Milánó	3,6	**14.**	Peking	10,8
15.	Berlin	3,3	**15.**	Rio de Janeiro	10,7

Forrás: ENYEDI GY. 2006

[15] Az adatok a városi agglomerációkra, városrégiókra vonatkoznak, amelyek meghatározása országonként különböző.

8. táblázat: A gazdasági teljesítmény néhány mutatója Indiában, 2004-ben – szerk. WILHELM Z.

Állam/Szövetségi Terület		Népesség	GDP (millió indiai rúpia)	GDP/fő (indiai rúpia)
1.	Goa	1 347 668	96 570	71 657
2.	Haryana	21 144 564	830 030	39 255
3.	Punjab	24 358 999	883 510	36 270
4.	Maharashtra	96 878 627	3 331 450	34 388
5.	Himachal Pradesh	6 077 900	200 930	33 059
6.	Gujarat	50 671 017	1 673 560	33 028
7.	Kerala	31 841 374	1 055 310	31 572
8.	Tamil Nadu	62 405 679	1 889 210	30 273
9.	Sikkim	540 851	15 310	28 307
10.	Andhra Pradesh	76 210 007	2 025 750	26 581
11.	Karnataka	52 850 562	1 324 980	25 070
12.	Mizoram	888 573	21 930	24 680
13.	Nagaland	1 990 036	47 490	23 864
14.	West Bengal	80 176 197	1 897 280	23 664
15.	Meghalaya	2 318 822	52 630	22 697
16.	Tripura	3 199 203	66 010	20 633
17.	Arunachal Pradesh	1 097 968	22 620	20 602
18.	Jammu & Kashmir	10 143 700	207 730	20 479
19.	Uttaranchal	8 489 349	169 220	19 933
20.	Rajasthan	56 507 188	1 087 340	19 243
21.	Chhattisgarh	20 833 803	385 490	18 503
22.	Madhya Pradesh	60 348 023	1 079 260	17 884
23.	Manipur	2 293 896	40 620	17 708
24.	Assam	26 655 528	435 300	16 331
25.	Jharkhand	26 945 829	436 870	16 213
26.	Orissa	36 804 660	576 380	15 661
27.	Uttar Pradesh	166 197 921	2 356 780	14 181
28.	Bihar	82 998 509	627 920	7 565
Államok összesen		1 012 216 453	815 624	22 562
1.	Chandigarh	900 635	73 060	81 121
2.	Pondicherry	974 345	64 570	66 270

3.	Delhi	13 850 507	838 250	60 521
4.	Andaman & Nicobar Islands	356 152	11 330	31 812
5.	Daman & Diu	158 204	5 028	31 782
6.	Dadra & Nagar Haveli	220 497	7 001	31 751
7.	Lakshadweep	60 650	1 909	31 476
Szövetségi Területek összesen		16 520 990	143 021	60 599
India összesen		**1 028 737 443**	**28 304 650**	**27 514**

Forrás: Census of India 2001 és
http://en.wikipedia.org/wiki/States_of_India_by_size_of_economy#fn_1_back

7. Összefoglalás

Az indiai urbanizáció történetét vizsgálva öt alapvető periódust különíthetünk el:

1. Prehisztorikus periódus, i.e. 2400 – i.e. 600;

1.a. Az Indus Civilizáció virágkora, i.e. 2400 – i.e. 1900;

1.b. Az Indus Civilizáció hanyatlása, i.e. 1900 – i.e. 1700;

1.c. A civilizációs fúzió időszaka, i.e. 1700 – i.e. 600;

2. Korai történelmi időszak, i.e. 600 – i.sz. 600;

2.a. Átmeneti időszak, 500-600;

3. Az indiai középkor szakasza, 600 – 1800 (a mogul korral együtt 1526-1800);

4. A brit éra, 1800 – 1947;

5. A függetlenség kivívása utáni időszak, 1947 után.

A prehisztorikus periódus az Indus Civilizáció vagy Harappa Kultúra városiasodását öleli fel. Ekkor az urbanizáció kulturális alapokon szerveződött, nagyfokú uniformitást eredményezve mind a városi struktúrák megjelenésében, mind a társadalomban és az általa létrehozott kulturális javakban. A korai történelmi időszak tovább korszakolható a jelentős mennyiségű írott forrás alapján. Az Észak-Indiát elözönlő, döntően mezőgazdaságból élő, a későbbiek során a hindu vallást megalapozó árják rurális értékeket helyeztek a társadalmi-gazdasági élet fókuszába, mely a vallási reformmozgalmakkal (buddhizmus, dzsainizmus) lazult. A városok kulcsszerepet játszottak az egalitárius árja

társadalom átalakulásában, a társadalmi hierarchia létrejöttében. Kifejezett volt az uralkodó és a kshatriyák hatalomba kerülése, térnyerése. Ez leginkább a kshatriyák brahminok fölé kerekedésében mutatkozott meg. A korai védikus időkben a brahminoknak, akik a tömegek feletti befolyásukat hatalmuk misztikus-vallási eredetének köszönhették, kiemelkedő szerepük volt. A városok felemelkedésével a kshatriyák szekuláris hatalma erősödött meg olyannyira, hogy a brahminok által képviselt vallás léte kérdőjeleződött meg az urbanizáció során. Ugyanakkor a vas használatának elterjedése alapozta meg a hosszú ideig rurális árják városépítkezéseit. A janapadák és a királyságok szaporodásával az urbanizáció megélénkült. A városok növekedtek számukban, méretükben, belső struktúrájuk gazdagodott, funkcióik sokrétűbbé váltak. A város és környéke kapcsolatrendszere szintén jelentősen átalakult. A Maurya időszakban tehát az urbanizáció motorját a politikai változások hajtották. Majd É-on a Gupta időszakban megkezdődött az urbánus központok hanyatlása, az V. században, mely a következő évszázadok során is folytatódott, a nagy birodalmak politikai dezintegrációjával és az ingatag dinasztikus hatalmak térnyerésével párhuzamosan. Az É-i, labilis politikai tértől viszonylag jól elszigetelt, kulturálisan is részben különálló D-en, ugyanakkor az i.e. V. századtól, szinte zavartalan városfejlődés zajlott. Az É-on lejátszódó politikai dezintegráció teret engedett a mai Afganisztán vidékéről érkező hódítóknak, akik a kezdeti rombolás után új lendületet adtak a városiasodásnak és városodásnak. Ez az időszak jelentős kulturális elmozdulást jelez az ind urbanizáció addigi trendjét illetően. A városképben új elemek jelennek meg: mecsetek, erődök, paloták éreztetik az arab, közép-ázsiai és perzsa kulturális, művészeti tradíciókat, értékeket. Korábban a Maurya időszak városait is érték – főleg görög és perzsa – külső hatások, jobbára művészeti és tudományos téren, de ezek beolvadtak a „bennszülött" kultúrába. Ugyanúgy, mint az idegenek, akiket az itt talált társadalom integrált a varna rendszerbe. Ugyanakkor a muszlim inváziót követően ez nem történt meg. A kulturális nyomás ebben az időben másképpen jelentkezett és a társadalmat alapvetően két részre osztotta: muszlimokra és nem muszlimokra. Ez természetesen rányomta bélyegét a városszerkezetre is, melyek jórészt az iszlámot követték, míg a falvak a korábbi vallási hagyományok szerint éltek. Egy új muzulmán városi kultúra alakult ki, csúcsán az uralkodóval, a nemesekkel és a hadsereggel. Mindezért az indiai hindu-muzulmán ellentét nem csak vallási, de települési kérdés is egyben. A Mughal periódus idején jelentős városi revitalizáció, illetve újak alapítása zajlott Észak- és Közép-Indiában. A britek megjelenésével, a tőkés gazdasági viszonyok kialakulásával, a városfejlődés gazdasági alapokra helyeződött, mindemellett új várostípusok, városi struktúrák is életképesnek bizonyultak. Mindenesetre a mai négy nagy makroregionális centrum is brit alapítású. A függetlenség kivívását követően városrobbanásról beszélhetünk Indiában, nem csak a városok számát és lélekszámát tekintve, de funkcionális értelemben is. Új alapítású ipari és közigazgatási funkciókkal felruházott városok születtek. A helyi viszonyok között, de bizonyos szempontból a globális színtéren is versenyképesnek számító városok közül a milliós lélekszámot elérők különösen sikeresek. Ugyanak-

kor ez utóbbiakban, a rurális terekből érkezők nyomornegyedei egyre inkább hozzátartoznak a városképhez. E legújabb kori urbanizációs folyamatot, csakúgy, mint a brit érában lezajlottat, a gazdasági processzusok hajtják.

8. Summary

When we study the urban history of India, we can find five periods as follows:

1. The prehistoric period, 2400 to 600 BC;

1.a. Golden age of the Harappan civilization, 2400 to 1900 BC;

1.b. Decline of the Harappan civilization, 1900 to 1700 BC;

1.c. Combination of civilizations, 1700 to 600 BC;

2. The early historical period, 600 BC to AD 600;

2.a. Transition period, 500 to 600;

3. The medieval period AD 600 – 1800 (including the Mughal period – 1526-1800);

4. The British period 1800-1947;

5. The post-Independence period, after 1947.

The first phase of urbanization in the Indus valley is associated with the Harappan civilization dating back to 2400 BC. The cities of this civilization flourished over a period of more than 500 years. The urban process based on the cultural features in that time, urbanization was synonymous with the origin and rise of civilization itself. In the early historical period, urbanization took place in the middle Ganges plains and in the southern part of the subcontinent, while the areas in between had no known cities. In this period urbanization was tightly related to the rise and fall of kingdoms, dynasties and empires, and thus in effect urbanization during this period – to the British period – was essentially a political process. From the British period to the recent times urbanization has been associated with industrialization and economic development.

9. IRODALOM

- ALBANESE, M. (1999): *Észak-India – Kelet olvasztótégelye*. Gabo Kiadó, Budapest, 168 p.
- ALLCHIN, B. – ALLCHIN, R. (1968): *The Birth of Indian Civilization*. Penguin Books, Harmondsworth, 365 p.
- ARADI É. (2005): *A hunok Indiában*. HUN-idea, Bp., 213 p.
- BAKTAY E. (1941): *India I-II*. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. p. 496.
- BAKTAY E. (1984): *Kőrösi Csoma Sándor*. Gondolat Kiadó, Budapest, p. 86.
- BALOGH A. (1979): *Társadalom és politika a gyarmati Indiában*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 295 p.
- BARRACLOUGH, G. – STONE, N. szerk. (1992): *Times Világtörténelmi Atlasz*. Akadémiai Kiadó, Bp., p. 235.
- CHAUDHURI, K. N. (1978): S*ome Reflections on the Town and Country in Mughal India*. In: Modern Asian Studies Vol. 12. No. 1., pp. 77-96.
- DAVIS, K. (1962): *Urbanisation in India: Past and Future*. In: TURNER, R. ed.: India's Urban Future, Oxford University Press, Bombay, pp. 3-26.
- DE VRIES, J. (1984): *European Urbanization 1500-1800*. Harvard Studies in Urban History, Harvard University Press, Cambridge, Massachusets, 398 p.
- ENYEDI GY. (2006): *Városrobbanás hanyatlás mellett: a fejlődő országok*. In: Földr. Közl. CXXX. (LIV.) kötet, 1-2. szám, pp. 1-13.
- FERISHTA, M. (1610): *History of the Mahommedan Power in India, Vol. 1-4*. Persian Texts in Translation, The Packard Humanities Institute, http://persian.packhum.org/persian/index.jsp?serv=pf&file=06901021&ct=4 (2007. április 2. 08.30)
- GERNET, J. (2001): *A kínai civilizáció története*. Osiris Kiadó, Bp., pp. 180-181.
- HAGENBECK, J. (é.n.): *India szigetvilága*. Franklin-Társulat, Budapest, pp. 27-28.
- HAJDÚ Z. (2005): *India politikai földrajza*. In: PAP N. szerk.: Ázsia politikai földrajza. Alexandra Kiadó, Pécs, p. 207.
- HERZOG, R. (1999): *Ősi államok*. Corvina, Bp., p. 20.

- KAUTILYA (2007): *Arthashastra, Book I-XV*. Project South Asia, Source Documents http://projectsouthasia.sdstate.edu/docs/history/primarydocs/Arthashastra/index.htm (2007. február 10. 14.30)
- KHULLAR, D. R. (2006): *India – A Comprehensive Geography*. Kalyani Publishers, Ludhiana, pp. 420-444.
- KLOSTERMAIER, K. K. (2001): *Bevezetés a hinduizmusba*. Akkord Kiadó, Bp., 227 p.
- KŐSZEGFALVI GY. – TÓTH J. (1998): *Általános településföldrajz*. In: TÓTH J. – VUICS T. szerk.: Általános társadalomföldrajz I. Dialóg-Campus Kiadó, Bp. – Pécs, pp. 389-448.
- KUMAR, N. (2005): *Life of Shankaracharya – The Adventures of a Poet Philosopher*. Exotic India Art, 15 p. http://www.exoticindiaart.com/acrobat/shankaracharya.pdf (2007. április 15. 15.30)
- Megaszthenész: *Indika* http://www.mssu.edu/projectsouthasia/history/primarydocs/Foreign_Views/Greek-Roman/Megasthenes-Indika.htm (2007. december 21. 18.10)
- PUSKÁS I. (2000): *Lélek a körforgásban*. Balassi Kiadó, Bp., pp. 47-77.
- RAMACHANDRAN, R. (2001): *Urbanization and Urban Systems in India*. Oxford University Press, New Delhi, 364 p.
- RAJ, B. (1980): *Spatial Perspective on Urbanization in India from the Ancient to the Early Modern Period*. Transactions, Institute of Indian Geographers, Vol. 3., pp. 9-23.
- *Rig-Véda*. Fordította: PÉK Z. (2000). Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, Bp., 266 p.
- *Silapaddiháram és Maduraikándzsi*. General Press Kiadó, Bp., 269 p.
- SOMI A. (1999): *A malajálam*. In: FODOR I. főszerk.: A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 910-912.
- TIRTHA, R. (2002): *Geography of India*. Rawat Publications, New Delhi, p. 65.
- *Upanisadok*. Fordította: TENIGL-TAKÁCS L. (1998). Ursus Kiadó, Bp., 478 p.
- WILHELM Z. (2003): India II. http://univtvweb.pte.hu/nyitottegyetem//musorok/Dr.-Wilhelm_Zoltan-2.asf (2007. december 1.)
- WILHELM Z. – TRÓCSÁNYI A. (1996): *Fejezetek India földrajzából és a fejlődő világ urbanizációs problémái*. JPTE TTK ÁTUT, Pécs, 70 p.
- WOJTILLA GY. (1998): *A mesés India*. Édesvíz Kiadó, Bp., 255 p.